

Iran's Iraqi Policy and the Challenges Posed by Turkey and Saudi Arabia

Sirus Feyzi¹

Mohammad Daei-Rezaei²

Abstract

This article examines the challenges posed by Turkey and Saudi Arabia to Iran-Iraq solidarity after 2003 and explores the identity, security, and economic dimensions of this relationship in the context of regional competition. Iran has exercised significant political and security influence in Iraq by drawing on its religious, cultural, and historical ties, as well as by supporting Shiite and Kurdish groups, while also engaging with independent Sunni actors, and by generally emphasizing the importance of a stable Iraq. In contrast, Turkey, by focusing on the Turkmen, segments of the Sunni population, and cooperating with certain political actors in the Kurdistan Region, has pursued a policy aimed at containing Iran's influence. Saudi Arabia, by relying on religious commonalities with segments of the Sunni community, has sought to challenge Iraq's national unity, reduce Shiite influence, and re-establish an Arab position for itself, generally through policies based on division, financial incentives for individuals and groups, and reliance on Western political influence. The central question of this study is how Turkey and Saudi Arabia have challenged Iran's policy toward Iraq, which is based on Iran-Iraq solidarity. The challenges posed by these two countries have many dimensions, but this article examines selected aspects of them. It hypothesizes that these two countries have contributed to preventing the formation of a strong government and a stable Iraq by exacerbating ethnic-sectarian divisions in Iraq with the support of the United States. Drawing on Barry Buzan's theory of regional security complexes, the article argues that these interventions have disrupted stability in Iraq, affected Iran-Iraq relations, and contributed significantly to regional instability.

Keywords: Iraq, Iran, Turkey, Saudi Arabia, Regional Competition.

1. Assistant Professor, Department of Regional Studies, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding author).

cfaizee@ut.ac.ir

2. MA Graduate in Regional Studies, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

daeirezaei76@ut.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

This article examines the challenges posed by Turkey and Saudi Arabia to Iran-Iraq solidarity and relations after the fall of Saddam Hussein's regime in 2003. The main argument is that the increase in Iranian influence in Iraq is not simply the result of the power vacuum created by Saddam Hussein's fall, but is based on a set of historical, cultural, religious, social, security, and economic ties between the two countries. However, the transformation of Iraq's political structure after 2003 and the increase in Shiite power heightened the concerns of Turkey and Saudi Arabia, turning Iraq into one of the most important arenas of competition between regional powers and creating significant challenges to Iran's position and influence.

2. Theoretical Framework

To analyze this competition, Barry Buzan and Ole Wæver's theory of regional security complexes is used. According to this theory, the security of countries within a region is interdependent, and the security of a country cannot be examined without considering its neighbors and its historical, identity-based, and geopolitical relations. In this regard, Iraq, due to its geographical and historical location, is situated at the intersection of the Iranian, Arab, and Turkish spheres and is therefore part of a broader security complex in West Asia. Developments in Iraq, including terrorism, ethnic and religious disputes, civil war, and competition between foreign powers, can directly affect the security of Iran, Turkey, and Saudi Arabia. From this perspective, the competition between these three countries in Iraq is not just a bilateral or internal competition, but rather part of a broader structural competition in the West Asian security order.

3. Discussion

3-1. Iran's Policy toward Iraq

Iran's policy toward Iraq reflects a combination of security, identity, political, and economic considerations. After the fall of Saddam Hussein, Iran sought to prevent the formation of a hostile or dependent state in its neighborhood and supported the establishment of a strong and stable central government in Iraq. One of the most important sources of Iran's influence is its religious and cultural ties with Iraq's Shiite community. The relations between the seminaries of Qom and Najaf, pilgrimages to the shrines, the movement of millions of pilgrims, and the relations among clerics and religious networks have created an important basis for Iran's soft power. Cultural ties such as Nowruz are also evident in various regions of Iraq, especially in Kurdistan. In terms of security,

Iran sought to prevent the influence of anti-Iranian groups after the U.S.-led occupation of Iraq and the increase in the activity of armed groups. At the same time, the experience of the 2006 civil war led Iran to emphasize more than ever the stability of the central government and the prevention of the disintegration of Iraq. Iran's support for Shiite governments and groups close to it, especially after the emergence of ISIS, has been one of the main sources of Iran's influence in Iraq. Economic relations also constitute another important dimension of the relationship between the two countries. Iran has a significant presence in Iraq in the field of energy exports, consumer goods, and technical and engineering services. Therefore, Iran's influence in Iraq is not simply religious or political, but also rests on substantial economic foundations.

3-2. The Challenge Posed by Turkey

Turkey initially overlapped with Iran in supporting a strong central government due to concerns over Kurdish independence. However, after the 2010 elections and the defeat of the al-Araqiya list, Turkey shifted toward supporting anti-Maliki forces and limiting Iran's influence. It expanded ties with Turkmen, Sunnis, and Kurdish groups, maintained a military presence in northern Iraq, and used counterterrorism operations as justification. Economic engagement, including infrastructure investment and transit corridor development, is another key tool for expanding Turkish influence.

3-3. The Challenge Posed by Saudi Arabia

Saudi Arabia grew concerned about Shiite power and Iran's influence after Saddam's fall. To counter this, Riyadh supported Sunni groups, sought ties with Shiite movements critical of Iran, and was linked to funding extremist groups like ISIS. It also sought to challenge Shiite religious authority, particularly Ayatollah Sistani. From 2017, economic tools—such as reopening the Arar crossing, investing in Sunni areas, and joining Gulf energy projects—became central to Saudi efforts to compete with Iran.

3-4. Consequences of Competition among the Three Powers

The competition among Iran, Turkey, and Saudi Arabia has had far-reaching consequences for Iraq. One of its most significant effects has been the weakening of state-building and the persistence of a fragile political structure. Iraqi groups and parties have, in many cases, relied on the support of regional powers to gain political influence and access to resources. This dependence has contributed to the formation of temporary and fragile political coalitions.

In the security sphere, external support for non-state actors has contributed to a fragmented security environment. The presence of various militias and armed groups alongside the army and official security forces has complicated

the development of a fully integrated national security structure. As a result, Iraq remains vulnerable to future crises.

In the realm of identity, foreign competition has also exacerbated ethnic and religious divisions. Iran is more closely associated with Shiite groups, Saudi Arabia with sections of the Sunni political community, and Turkey with Turkmens, Sunnis, and some Kurdish forces. These external alignments have, at times, reinforced sectarian and ethnic identities at the expense of a broader Iraqi national identity.

Economic competition among the three countries has, on the one hand, created opportunities for Iraq's reconstruction but, on the other, has increased certain forms of external economic dependence. Iran is active in energy and the supply of consumer and industrial goods, Turkey in construction and trade, and Saudi Arabia in energy and investment. At the same time, weak domestic production, dependence on oil revenues and imports, and persistent infrastructure problems continue to hinder Iraq's sustainable development.

5. Conclusion

The main conclusion of the article is that Turkey and Saudi Arabia have not been able to eliminate or fundamentally weaken the historical, cultural, and religious ties between Iran and Iraq. Nevertheless, their competition with Iran has contributed to the intensification of internal divisions and complicated the process of state-building in Iraq. As a result of these rivalries, Iraq remains vulnerable in political, security, economic, and identity-related terms.

The future of Iraq's stability, and indeed of the regional order in West Asia, depends largely on the extent to which competition among Iran, Turkey, and Saudi Arabia can move away from zero-sum rivalry and support for subnational actors toward greater regional cooperation, respect for Iraqi sovereignty, and the development of collective security mechanisms. The continuation of the current situation may further undermine Iraq's national sovereignty and nation-building process, while also hindering the emergence of a stable regional order in West Asia.

From the perspective of the regional security complex theory discussed in this study, Iraq and its neighboring states are bound by closely interconnected security and identity dynamics. Consequently, an imbalance in their relations with Iraq, particularly when regional competition reinforces domestic divisions, can generate wider insecurity and instability.

سیاست عراقی ایران؛ چالش‌های ترکیه و عربستان

سیروس فیضی^۱

محمد دائی‌رضایی^۲

چکیده

این مقاله به بررسی چالش‌های ترکیه و عربستان بر سر همبستگی ایران و عراق پس از ۲۰۰۳ می‌پردازد و ابعاد هویتی، امنیتی و اقتصادی آن را در قالب یک رقابت منطقه‌ای بررسی می‌کند. ایران با بهره‌گیری از یگانگی مذهبی، فرهنگی و تاریخی و نیز حمایت از گروه‌های شیعه و کُرد و حتی قبول سنی‌های مستقل و به‌طور کلی تأکید بر عراق باثبات، تأثیرگذاری سیاسی و امنیتی گسترده‌ای در عراق داشته است. در مقابل، ترکیه با تمرکز بر ترکمانان، بخشی از سنی‌ها و همکاری با اقلیم کردستان سیاست مهار تأثیرگذاری ایران را دنبال کرده است. عربستان سعودی نیز با اتکا به اشتراکات مذهبی و قومی با بخشی از جریان سنی در پی محدود کردن نفوذ شیعیان و بازسازی جایگاه عربی خود بوده است. حال مسئله این است که ترکیه و عربستان چگونه همبستگی ایران و عراق را به چالش کشیده‌اند. چالش‌های این دو کشور جنبه‌های زیادی دارد، اما این مقاله فرصت بررسی بخشی از این‌ها را دارد و از این‌رو، فرضیه این است که این دو کشور از طریق تشدید شکاف‌های قومی-فرقه‌ای در عراق با پشتیبانی آمریکا مانع شکل‌گیری دولت مقتدر و عراق باثبات شده‌اند. با الهام از نظریه مجموعه‌های امنیتی باری بوزان نشان داده می‌شود که این مداخلات اوضاع عراق را به هم ریخت، روابط ایران و عراق را تحت تأثیر قرار داد و منطقه را هم دچار آشوب کرد.

واژه‌های کلیدی: عراق، ایران، ترکیه، عربستان سعودی، رقابت منطقه‌ای، همبستگی تاریخی.

۱. استادیار گروه مطالعات منطقه‌ای، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

cfaizee@ut.ac.ir

۲. کارشناس ارشد مطالعات منطقه‌ای، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

daeirezaei76@ut.ac.ir

۱. مقدمه

تأثیرگذاری جمهوری اسلامی ایران در عراق نوین محصول سال‌ها همبستگی تاریخی، فرهنگی و مذهبی دو کشور بوده است. پس از سقوط رژیم بعث و افزایش تأثیرگذاری ایران در عراق، بسیاری از رهبران کشورهای منطقه به‌ویژه ترکیه و عربستان سعی کردند تا تأثیرگذاری ایران در عراق را عجیب و جدید معرفی کنند و در برابر آن مقاومت کنند؛ در صورتی که تأثیرگذاری ایران در عراق تاریخی است و محدود به سال‌های اخیر نمی‌شود. اگر اختلافات ایدئولوژیک و استراتژیک، مداخله قدرت‌های خارجی و منطقه‌ای در طول چند دهه اخیر نبود، هیچ عاملی نمی‌توانست یگانگی تاریخی، مذهبی و هویتی ایران و عراق را از هم جدا کند.

ایران به واسطه همبستگی تاریخی، مذهبی و فرهنگی با عراق به‌راحتی توانست بعد از سقوط حزب بعث که مانع اصلی این همبستگی تاریخی بود زمینه را برای تأثیرگذاری همه‌جانبه خود فراهم آورد؛ به‌ویژه آنکه بعد از سقوط صدام با توجه به دموکراسی انجمنی اکثریت شیعه که تجانس مذهبی با ایران داشتند به رأس هرم قدرت رسیده بودند. علاوه بر شیعیان، کردها نیز که یک قدرت مهم در عراق نوین هستند از دیرباز دارای پیوستگی‌های نژادی و تمدنی با ایران بوده‌اند. قومیت کُرد از نظر فرهنگی دنباله تمدنی ایران به شمار می‌آید؛ به‌نحوی که امروزه فارسی صحبت کردن یک کُرد عراقی چیز عجیبی به نظر نمی‌رسد. علاوه بر این‌ها، نمادهای ایرانی مانده کاوه آهنگر، سیزده‌بدر و جشن نوروز در کردستان عراق مرسوم و معمول است و اگر سیاست تعریب و عربی‌سازی عراق در طول چندین قرن نبود، اعراب عراق هم‌اکنون فارسی صحبت می‌کردند. لهجه عراقی گویای عمق نفوذ زبانی و فرهنگی ایران در ناخودآگاه مردم عراق است. با وجود تمام این اخراج‌ها و فشارها در طول سیاست تعریب، در زمان فعلی ۱۶ درصد مردم عراق فارسی‌زبان و ایرانی‌الاصل هستند (سیمبر و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۹۲).

تنوع قومی و مذهبی گسترده در عراق و پیوندهای آن با کشورهای پیرامونی اهمیت راهبردی این کشور را دوچندان کرده است. همین ساختار موزائیکی قومی و مذهبی و حساسیت ترکیه و عربستان به این اقلیت‌های قومی و مذهبی زمینه را برای ناامنی و چالش در عراق فراهم آورده است. چنان‌که ترکیه و عربستان از این شکاف قومی-فرقه‌ای نهایت سوءاستفاده را کردند و باعث مشکلات و چالش‌های فراوانی برای امنیت ملی ایران، عراق و منطقه شدند. این دو کشور نمی‌خواهند عمیق بودن همبستگی ایران و عراق را بپذیرند. در حالی که اگر تاریخ، فرهنگ و

سنت‌های ایران و عراق را بررسی کنیم متوجه می‌شویم سنت و فرهنگ ایرانی حتی در مناطق سنی‌نشین عراق هم با وجود سال‌ها سیاست تعریب جاری و ساری است. برای نمونه، می‌توان به گنبد‌های فیروزه‌ای رنگ مساجد فلوجه اشاره کرد که گویای تداوم حضور فرهنگ ایرانی در ناخودآگاه معماری و مذهبی اهل سنت عراق است.

در همین حال عراق با جمعیت قابل توجهی از اهل سنت، کردها و ترکمن‌ها نیز مواجه است که به‌ویژه برای ترکیه و عربستان از منظر منافع قومی و مذهبی حائز اهمیت هستند. پس از پایان دوران سلطه سنی‌ها بر ساختار قدرت عراق در پی سقوط رژیم بعث در سال ۲۰۰۳، عربستان سعودی و ترکیه تلاش کرده‌اند از اهل سنت عراق در برابر تأثیرگذاری ایران استفاده کنند و از آنان در معادلات داخلی و منطقه‌ای بهره بگیرند. نمونه بارز این تلاش‌ها شکل‌گیری فهرست انتخاباتی العراقیه در انتخابات سال ۲۰۱۰ است که با حمایت مستقیم عربستان و ترکیه سازماندهی شد و نیز حمایت از شورش سنی‌های عراق در راستای تضعیف دولت مرکزی که در نهایت به ظهور داعش منجر شد.

اگرچه ایالات متحده پس از اشغال عراق در سال ۲۰۰۳ تلاش گسترده‌ای برای شکل دادن به ساختار حقوقی-حاکمیتی این کشور و تأثیرگذاری بر فرایند تصمیم‌گیری در سیاست خارجی آن انجام داد، اما شواهد نشان می‌دهد که عراق امروزی تمایل دارد برای تثبیت جایگاه منطقه‌ای خود مسیر تنش‌زدایی و همکاری با سایر بازیگران منطقه‌ای را در پیش گیرد. بنابراین، آمریکا سعی کرد از طریق ترکیه و عربستان بر سیاست داخلی عراق اعمال نفوذ کند و از تأثیرگذاری ایران در عراق بکاهد. آمریکا و به‌ویژه دولت بوش تلاش کرد با اتحاد کشورهای سنی منطقه (به‌خصوص ترکیه و عربستان) نقش ایران در عراق را کنترل و کاهش دهد.

در پرتو چنین واقعیت‌هایی، عراق عنوان یک محیط راهبردی صحنه رقابت سه بازیگر مهم منطقه‌ای یعنی ایران، ترکیه و عربستان سعودی است. پس از سقوط حزب بعث در سال ۲۰۰۳ و افزایش تأثیرگذاری ایران در عراق، ترکیه و عربستان بسیار کوشیدند تا این تأثیرگذاری را کاهش دهند و موازنه قدرت را به سود خود تغییر دهند. این دو کشور در این راه از ابزارهای مختلفی که مهم‌ترین آن‌ها سوءاستفاده از شکاف قومی-فرقه‌ای در عراق بود.

تشکیل فهرست انتخاباتی العراقیه در سال ۲۰۱۰، تلاش برای تضعیف دولت مرکزی از طریق حمایت از شورش اهل سنت الانبار، حمایت از طارق الهاشمی و عدم بازگرداندن او به عراق،

تصرف بخشی از خاک عراق و تلاش برای تشکیل و تقویت گروه‌های مسلح مخالف نوری مالکی، حمایت غیرمستقیم از داعش، ایجاد اختلاف در بیت شیعی عراق، تنگ کردن جایگاه ایران در اقتصاد عراق، تغییر هویتی عراق به نفع خود و... بخشی از چالش‌هایی است که ترکیه و عربستان در برابر تأثیرگذاری ایران در عراق اعمال کردند.

مطالعات مربوط به عراق در سال‌های اخیر بسیار مورد توجه قرار گرفته است، اما راجع به مسئله مورد نظر دقیقاً و عیناً پژوهشی دیده نمی‌شود و نوشته‌هایی پیرامون آن وجود دارد که می‌توان از آن‌ها بهره گرفت. در این نوشته‌ها به جنبه‌های مختلف و جداگانه‌ای از موضوع مثل جنبه‌های سیاسی و یا اقتصادی توجه شده است. برای مثال، حسن پور (۱۴۰۴) و احمد (۲۰۲۶) به رقابت عربستان با ایران در عراق اشاره کرده‌اند، کسانی چون آلتونیشک و گوچر^۱ (۲۰۲۵) به چالش‌های ترکیه در مسیر همبستگی ایران و عراق پرداخته‌اند و کسانی چون برزگر (۱۳۸۳)، و مرادی و نیاکوئی (۱۳۹۴) به رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در عراق پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها اطلاعات جالبی درباره چالش‌های ترکیه و عربستان و نیز قدرت‌های فرامنطقه‌ای و بزرگ در مسیر همبستگی ایران و عراق در اختیار ما قرار می‌دهند، اما عمدتاً یا به جنبه خاصی از این موضوع پرداخته‌اند و یا اینکه حداکثر، روابط دوجانبه را در نظر گرفته‌اند و کمتر به چالش‌های ترکیه و عربستان بر همبستگی ایران و عراق پرداخته‌اند. این مقاله قصد دارد با تحلیلی نسبتاً جامع و چندسطحی، چالش‌های ترکیه و عربستان در برابر همبستگی ایران در عراق را بررسی کند. از آنجا که مسئله مهم این است که ترکیه و عربستان چگونه همبستگی ایران و عراق را به چالش کشیده‌اند، ایده ما به عنوان یک فرضیه عبارت از این است که این دو کشور از طریق تشدید شکاف‌های قومی-فرقه‌ای در عراق با پشتیبانی آمریکا مانع شکل‌گیری دولت مقتدر و عراق باثبات شده‌اند تا نهایتاً همبستگی ایران و عراق را برهم بزنند.

یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که این دو کشور توان تضعیف همبستگی فرهنگی و تاریخی ایران و عراق را نداشته‌اند، اما در تشدید شکاف‌های قومی-فرقه‌ای با پشتیبانی آمریکا توفیق نسبی داشته‌اند. این یافته‌ها در قیاس با مفروضات نظریات مهم امنیت منطقه‌ای، همچنین به این نتیجه می‌رسد که تلاش‌های این دو کشور سبب ناامنی منطقه‌ای و اختلال در فرایندهای نظم‌سازی در غرب آسیا نیز شده است. برای بررسی این فرضیه از روش اسنادی با رویکرد تحلیلی استفاده شده

و داده‌ها در قیاس با گزاره‌های مهم نظریات امنیت منطقه‌ای از جمله مجموعه‌های امنیتی بری بوزان^۱ تحلیل شده‌اند که امنیت منطقه‌ای را تجزیه‌ناپذیر می‌دانند. در ادامه کار، ابتدا برخی گزاره‌های مهم نظریات امنیت منطقه‌ای را مرور می‌کنیم و سپس به بررسی فرضیه در زمینه چالش‌های ترکیه و عربستان می‌پردازیم که البته، ناگفته پیداست این چالش‌ها با پشتیبانی آمریکا و مجموعه قدرت‌های غربی طراحی و اجرا شده‌اند.

۲. مبانی نظری

برای تحلیل چالش‌های ترکیه و عربستان در برابر همبستگی ایران و عراق می‌توان به‌طور ویژه از نظریه مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای^۲ بری بوزان و اولی ویور^۳ بهره گرفت. این چارچوب از رویکرد صرفاً دولت‌محور و نظامی‌محور فراتر رفته و رویکردی جامع برای درک پویای امنیتی در سطح منطقه‌ای به‌ویژه از منظر تعاملات درون‌زا و پیوندهای گوناگون در سطوح تاریخی، هویتی، جغرافیایی و اقتصادی ارائه می‌دهد (Buzan & Wæver, 1998). امنیت از دیدگاه نظریه‌پردازان مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای تجزیه‌ناپذیر است و هر خلل امنیتی می‌تواند ساختار امنیت منطقه‌ای را نابود کند و یا به‌شدت تحت تأثیر قرار دهد.

نظریه مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای چارچوبی جامع برای درک ساختار امنیت بین‌الملل است و بر نقش حیاتی الگوهای منطقه‌ای تأکید می‌کند. این نظریه بر این باور است که پس از دوران استعمارزدایی، پویایی‌های امنیتی منطقه‌ای به‌طور فزاینده‌ای برجسته و مستقل در سیاست بین‌الملل ظاهر شده‌اند. این نظریه با هدف درک دقیق‌تر این پویایی‌ها طراحی شده است و چارچوبی منسجم برای تبیین و پیش‌بینی تحولات در هر منطقه ارائه می‌دهد (Buzan, 2003).

تعریف جدید مجموعه‌های امنیتی چنین است: «مجموعه‌ای از واحدها که فرایندهای اصلی امنیتی‌سازی و رفع امنیتی‌سازی آن‌ها به‌گونه‌ای به‌هم پیوند خورده است که مشکلات امنیتی آن‌ها را نمی‌توان به‌طور معقولی جداگانه تحلیل یا حل و فصل کرد.» این تعریف بر ماهیت اجتماعی و بر ساخته بودن مجمع‌های امنیتی تأکید دارد و نشان می‌دهد که آن‌ها نه صرفاً به‌طور عینی بلکه بر اساس الگوهای رفتاری واقعی بازیگران شکل می‌گیرند و تحلیلگر این الگوها را شناسایی و اعمال می‌کند (Buzan & Wæver, 201).

1. Barry Buzan

2. Regional Security Complex Theory (RSCT)

3. Ole Wæver

نظریه مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای بر تعاملات درونی میان پیوندها تأکید دارد. نزدیکی جغرافیایی و سرزمینی یکی از مفروضات بنیادین آن است. ناامنی معمولاً با مجاورت همراه است و بیشتر تهدیدهای سیاسی و نظامی در فاصله‌های کوتاه منتقل می‌شوند. قاعده فاصله زیربنای رویکرد منطقه‌ای و تأکید آن بر سرزمینی بودن را شکل می‌دهد. با وجود پیشرفت‌های فناورانه که به نوعی جهان را کوچک‌تر کرده‌اند، سرزمینی بودن همچنان در بسیاری از پویایی‌های امنیتی جایگاه محوری دارد (Buzan, 2003: 11).

پیوندهای تاریخی نیز اهمیت دارند. مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای از الگوهای پایدار دوستی و دشمنی ساخته می‌شوند. ویژگی‌های خاص یک مجمع امنیتی منطقه‌ای اغلب تحت تأثیر عوامل تاریخی دیرپا، مانند دشمنی‌های ریشه‌دار (برای مثال یونانی‌ها و ترک‌ها، یا اعراب و ایرانیان) قرار می‌گیرد که بازیگران اصلی امنیتی و دستور کار آن‌ها را شکل می‌دهند. همچنین پیوندهای هویتی نقش مهمی ایفا می‌کنند. این نظریه مفهوم امنیت اجتماعی را دربر می‌گیرد که به پایداری الگوهای سنتی زبان، فرهنگ، دین و هویت ملی مربوط می‌شود. تهدیدهای مرتبط با هویت و امنیتی‌سازی هویت‌های جمعی (مانند ملت‌ها، تمدن‌ها، ادیان یا قبایل) در تعریف پویایی‌های امنیت منطقه‌ای نقشی برجسته دارند (Ibid).

نظریه دو مفهوم نفوذ و پوشش^۱ را برای مداخلات قدرت‌های بیرونی معرفی می‌کند. نفوذ به معنای هم‌پیمانی قدرت‌های جهانی با دولت‌های داخل یک مجمع امنیتی منطقه‌ای است که باعث تقویت رقابت‌های محلی می‌شود. مانند رقابت هند و پاکستان که پای آمریکا و اتحاد جماهیر شوروی را به داخل کشیده است (Ibid, 103). پوشش زمانی رخ می‌دهد که حضور مستقیم قدرت‌های خارجی چنان قوی باشد که دینامیک‌های معمول امنیتی میان دولت‌های منطقه‌ای را مانند اروپا در دوران جنگ سرد سرکوب کند (Buzan & Wæver, 1998).

خاورمیانه الگوهای پیچیده و درهم‌تنیده‌ای از دوستی و دشمنی دارد. مجموعه‌های امنیتی خاورمیانه از مراکش تا ایران گسترده است و دولت‌های عرب، اسرائیل و ایران را دربر می‌گیرد. این منطقه یک مجموعه امنیتی استاندارد محسوب می‌شود؛ به این معنا که قطب‌بندی آن عمدتاً توسط قدرت‌های منطقه‌ای تعیین می‌شود و یک قدرت جهانی در هسته آن حضور ندارد. بنابراین می‌توان تمایز روشنی میان دینامیک‌های درونی و مداخلات بیرونی قائل شد. وابستگی‌های امنیتی

1. Penetration & Overlay

این منطقه عمدتاً از دو زیرمجموعه درهم‌تنیده شکل می‌گیرد: شامات (با محوریت منازعه عربی-اسرائیلی) و خلیج فارس (شامل ایران، عراق و شورای همکاری خلیج فارس) (Buzan, 2003: 51). نزدیکی جغرافیایی و پیوندهای متقابل این زیرمجموعه‌ها باعث پیوستگی کل مجموعه‌های امنیتی خاورمیانه شده است.

بنابراین به این نتیجه می‌رسیم که امنیت منطقه‌ای بحثی مهم در درون ساختار امنیت بین‌الملل به شمار می‌آید و امنیت منطقه‌ای خاورمیانه به دلیل اشتراکات فراوان و همبستگی‌های درون آن تجزیه‌ناپذیر است. اگر دخل و تصرفی در قالب تحریک شکاف‌های قومی-فرقه‌ای در درون یکی از کشورهای خاورمیانه انجام شود می‌تواند منجر به ناامنی و بی‌ثباتی در درون آن کشور شود و امنیت منطقه را به خطر بیندازد. کما اینکه شاهد بودیم بعد از سقوط صدام حسین تمام تلاش‌های ترکیه و عربستان در راستای سوءاستفاده از شکاف‌های قومی-فرقه‌ای عراق به منظور جلوگیری از همبستگی ایران و عراق بوده است که نتیجه‌ای جز ظهور داعش در سال ۲۰۱۴ و تسری ناامنی به کل منطقه خاورمیانه نداشته است.

۳. شکاف قومی-فرقه‌ای در محیط داخلی عراق

عراق در خط مقدم تماس میان حوزه ایرانی و دنیای عرب قرار دارد و با برخورداری از ظرفیت‌های طبیعی، اقتصادی و تمدنی همواره یکی از مهم‌ترین کانون‌های رقابت قدرت‌های منطقه‌ای به‌ویژه میان ایران، عربستان سعودی و ترکیه بوده است. به همین دلیل عراق از تنوع قومی-فرقه‌ای زیادی برخوردار است (حسن‌پور، ۱۴۰۴: ۸).

قرار گرفتن عراق در نزدیکی قدرت‌های منطقه‌ای نظیر ایران، ترکیه، و عربستان سعودی آن را به کانون منطقه‌ای تبدیل کرده که نفوذ سیاسی و نظامی این دولت‌ها و بازیگران فرامنطقه‌ای مانند ایالات متحده به‌طور مداوم در تعامل و تقابل است. از منظر ژئواستراتژیک عراق به دلیل هم‌مرزی با ایران و نزدیکی به سوریه نقشی محوری در معادلات امنیتی منطقه به‌ویژه در مبارزه با گروه‌های تروریستی مانند داعش و مدیریت بحران‌های ناشی از مداخلات خارجی ایفا کرده است. این موقعیت همراه با تنوع قومی و مذهبی عراق، این کشور را به صحنه‌ای برای چالش‌های داخلی و نفوذ خارجی تبدیل کرده که سیاست‌های فرامنطقه‌ای از جمله حضور نظامی ایالات متحده را تحت تأثیر قرار داده و گاه به نتایج معکوس منجر شده است. در نتیجه عراق به‌عنوان یک گره

ژئوپلیتیکی، نه تنها بر ثبات منطقه‌ای بلکه بر توازن قدرت جهانی تأثیرگذار است (نیل‌فروشان و نقی‌زاده، ۱۳۹۹: ۸-۹).

بی‌ثباتی عراق را می‌توان نتیجه جغرافیای سیاسی آشفته و نامتوازن آن دانست. جغرافیایی که به موازات تحولات بین‌المللی و منطقه‌ای دستخوش تغییر شده است. پس از فروپاشی و تجزیه سرزمینی امپراتوری عثمانی، مبنای شکل‌گیری دولت عراق بر سه فضای جغرافیایی متمایز استوار شد؛ نخست منطقه موصل که محل استقرار جمعیت عمدتاً کُرد بود، دوم منطقه بغداد به عنوان مرکز تمرکز جمعیت اهل سنت، و سوم منطقه بصره که پایگاه اجتماعی شیعیان عراق به شمار می‌آمد. در آغاز فرایند ملت‌سازی مدرن، عراق نزدیک به یک دهه تحت نظام قیمومیت بریتانیا اداره شد و سپس با کسب استقلال گروه‌های سیاسی داخلی به تدریج در ساختار قدرت جای گرفتند. پس از برچیده شدن نظام سلطنتی و استقرار جمهوری، شرایط برای ظهور نیروهای جدید سیاسی مهیا شد و در نهایت حزب بعث با کودتایی علیه عبدالکریم قاسم قدرت را در اختیار گرفت. استقرار رژیم بعثی به‌ویژه با توجه به تنوع قومی و مذهبی عراق پیامدهای عمیقی در نظم کشور ایجاد کرد که بازتاب‌های آن تا امروز در ساختار سیاسی و اجتماعی عراق به وضوح مشهود است (کاویانی‌راد و چمران، ۱۳۹۱).

عراق از نظر فرهنگی-مذهبی سرزمینی است که در بستر جغرافیای خود خاستگاه و پرورش‌دهنده بسیاری از جلوه‌های درخشان فرهنگی و تمدنی بشری بوده است. در عین حال همین موقعیت باعث شده که این کشور صحنه رقابت، منازعه و رویارویی قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و همچنین بستر شکل‌گیری تعارضات مذهبی و فرهنگی باشد. ناکارآمدی در ساماندهی جغرافیای سیاسی و ضعف در ساختارهای حکمرانی موجب شده است که عراق به سطحی از بلوغ دست نیابد و همچنان با چالش‌های بنیادین در مدیریت تعارضات و تثبیت موقعیت منطقه‌ای خود مواجه باشد (موجانی، ۱۳۹۴: ۱۸).

هویت اجتماعی عراق از تنوع قومی و مذهبی پیچیده‌ای تشکیل شده که شامل اعراب، کردها، ترکمان‌ها، آشوری‌ها و دیگر گروه‌های کوچک‌تر در کنار مذاهب اصلی شیعه، سنی و شاخه‌های فرعی مانند ایزدی‌ها و مسیحیان است. این تنوع قومی و مذهبی ریشه در تاریخ طولانی تعارضات و همزیستی در منطقه دارد که از دوران امپراتوری‌های باستانی تا اشغال‌های مدرن ادامه یافته است. با این حال عراق عمدتاً از اعراب (بیش از ۷۱ درصد)، کردها (۱۹ درصد) و ترکمن‌ها (حدود ۲

درصد) تشکیل شده است. از منظر مذهبی، حدود ۵۵ درصد جمعیت عراق را شیعیان، بیش از ۳۹ درصد را اهل سنت و باقی‌مانده را سایر اقلیت‌های دینی و مذهبی تشکیل می‌دهند (حیدری‌بنی و همکاران، ۱۳۹۸).

تعارضات قومی-مذهبی، به‌ویژه میان شیعیان و سنی‌ها و همچنین میان کردها و اعراب به دلیل رقابت بر سر قدرت، منابع و هویت ملی تشدید شده است. این تنش‌ها در عراق جدید پس از ۲۰۰۳ به‌ویژه با ظهور گروه‌های افراطی مانند داعش و همچنین تأثیر مداخلات خارجی به اوج خود رسید. سیاست‌های استعماری گذشته مانند تقسیم‌بندی‌های امپراتوری عثمانی و توافق سایکس-پیکو و نیز اشغال عراق توسط ایالات متحده شکاف‌های هویتی را عمیق‌تر کرده و به بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی منجر شده است. این تعارضات هویتی همراه با تلاش برای ایجاد فدرالیسمی که بتواند تنوع قومی و مذهبی را مدیریت کند همچنان چالش اصلی عراق در دستیابی به انسجام ملی است (فتاحی و همکاران، ۱۳۹۶).

تاریخ تعارض‌ها و بی‌ثباتی در عراق به دوره حکومت عثمانی و سپس تشکیل دولت مدرن عراق بازمی‌گردد. در دوران صدام حسین، سیاست‌های سرکوبگرانه علیه کردها و شیعیان تشدید شد، اما این اقدامات نتوانست تعارض‌های قومی و مذهبی را ریشه‌کن کند. پس از حمله آمریکا در سال ۲۰۰۳ و سقوط صدام، این تنش‌ها با تشدید طایفه‌گرایی و نظام سهمیه‌بندی قدرت ابعاد جدیدی یافت. قانون اساسی جدید عراق در سال ۲۰۰۵ با رسمیت بخشیدن به فدرالیسم کردستان و تقسیم قدرت بر اساس هویت‌های قومی و مذهبی به جای کاهش تنش‌ها به ابزاری برای رقابت‌های سیاسی تبدیل شد. یکی از مهم‌ترین تعارض‌ها اختلاف بین دولت مرکزی و اقلیم کردستان است که حول محور کنترل مناطق مورد مناقشه مانند کرکوک و بهره‌برداری از منابع نفتی می‌چرخید. کردها با استفاده از ابهامات قانون اساسی، قراردادهای مستقلی با شرکت‌های نفتی خارجی منعقد کردند، در حالی که بغداد این اقدامات را غیرقانونی دانست. این اختلافات در دهه‌های اخیر به درگیری‌های نظامی نیز کشیده شده است. از سوی دیگر خشونت‌های طایفه‌ای بین شیعه و سنی پس از حمله آمریکا به اوج رسید. انفجار حرم امامان عسکریین^(ع) در سامرا در سال ۲۰۰۶ نقطه عطفی در تشدید این درگیری‌ها بود که به کوچ‌های اجباری و جنگ محله‌ای در بغداد انجامید. گروه‌های تروریستی مانند داعش نیز از این شکاف‌ها برای گسترش نفوذ خود استفاده کردند (احمدی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۹).

شیعیان از حمایت ایران برخوردارند، سنی‌ها به عربستان سعودی و ترکیه گرایش دارند و کردها با کردهای ایران، ترکیه و سوریه ارتباطات عمیقی دارند. این پیوندهای فرامرزی حل تعارض‌های داخلی را دشوارتر ساخته است. فساد اداری و ناکارآمدی دولت نیز از پیامدهای نظام طایفه‌گرایی است که در آن منافع قومی بر مصالح ملی اولویت دارد. این وضعیت موجب تضعیف هویت ملی و تداوم بی‌ثباتی در عراق شده است. در مجموع عراق با چالش‌های هویتی عمیقی روبه‌رو است که ریشه در تاریخ شکل‌گیری آن دارد و مداخلات خارجی نظام سهمیه‌بندی قدرت و نبود یک هویت ملی فراگیر این مشکلات را تشدید کرده‌اند. راه‌حل پایدار عبور از طایفه‌گرایی و تقویت یکپارچگی ملی از طریق تحول اقتصادی، اصلاحات سیاسی و تقویت نهادهای دولتی است (همان).

شکاف‌های قومی-فرقه‌ای عراق که ریشه در تاریخ و توافق سایکس-پیکو دارد زمینه مساعدی را برای مداخله عربستان و ترکیه فراهم آورده است؛ به‌ویژه آنکه اقلیت‌های سنی و ترکمان به‌شدت برای ترکیه و عربستان حائز اهمیت هستند. بنابراین ترکیه و عربستان از این گسل‌های فرقه‌ای-قومی در راستای تضعیف اثرگذاری ایران در عراق بهره گرفتند. ساختار مصنوعی دولت-ملت عراق باعث شد ترکیه و عربستان با کمترین هزینه بیشترین نفع را از این شکاف‌ها ببرند.

۴. سیاست عراقی ایران

اصولاً سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال عراق واقع‌گرایانه است. در واقع می‌توان گفت برای اولین بار بعد از انقلاب، سیاست خارجی جمهوری اسلامی در عراق بر مبنای منافع ملی رقم خورد و عنصر ایدئولوژی در حاشیه و حتی در خدمت منافع ملی قرار گرفت (برزگر، ۱۳۸۵: ۳۵-۳۶). این سیاست عمل‌گرایانه و واقع‌گرایانه را به‌خوبی می‌توان در ابقای مالکی در سال ۲۰۱۰ مشاهده کرد. ایران و آمریکا علی‌رغم اختلافات ریشه‌ای بر اساس اشتراک منافع در قالب یک توافق نانوشته بر نخست‌وزیری مجدد نوری مالکی توافق کردند. نقش باراک اوباما در همراهی با ایران در راستای نخست‌وزیری مجدد مالکی غیرقابل چشم‌پوشی است (De Young & Zacharia, 2010). راهبرد ایران در عراق بر مجموعه‌ای از عوامل هویتی-تاریخی، ملاحظات امنیتی و منافع اقتصادی استوار است که به‌ویژه پس از سقوط رژیم بعث در سال ۲۰۰۳ پررنگ‌تر از پیش نمود یافته است.

ایران با تکیه بر پیوندهای دیرین مذهبی و فرهنگی به‌ویژه در بستر اکثریت شیعه عراق توانسته است نوعی قدرت نرم عمیق و نهادینه ایجاد کند و از آن به‌عنوان اهرم تأثیرگذاری بهره ببرد. اشتراکات تاریخی و فرهنگی ایران و عراق که ریشه در قرون متمادی تعامل، زبان، دین و تمدن مشترک داشته بستر مشروعیت‌بخشی برای حضور ایران در عرصه اجتماعی و سیاسی عراق پدید آورده است (برزگر ۱۳۸۵: ۴۳؛ قربانی، ۱۳۹۱: ۵۸). این ظرفیت به‌ویژه از مسیر شبکه‌های گسترده روحانیت شیعه و پیوند حوزه‌های علمیه قم با نجف و کربلا در عمل به مهم‌ترین کانال قدرت نرم ایران در عراق بدل شده است، به‌طوری که حتی در شرایط تنش‌های سیاسی این پیوندهای فرهنگی-مذهبی همچنان پایدار مانده‌اند و قابلیت بازتولید روابط دوجانبه را فراهم کرده‌اند (Soltaninejad, 2018).

در کنار این نباید از قدرت نرم ایران از رهگذر مناسک زیارتی و شبکه‌های مذهبی چشم‌پوشی کرد. سالانه میلیون‌ها زائر ایرانی راهی کربلا و نجف می‌شوند و این امر نه‌تنها پیوندهای اجتماعی و فرهنگی میان مردم دو کشور را تقویت می‌کند، بلکه به ایران امکان می‌دهد در لایه‌های جامعه عراق نفوذ پایدار و غیررسمی ایجاد کند (زیاد العلی، ۲۰۱۸). ایران همچنین از طریق حوزه نجف درون ساختارهای هویتی و دینی عراق نقش‌آفرینی می‌کند. در واقع جمهوری اسلامی ایران از هویت شیعی در عراق در راستای قدرت نرم خود برای رسیدن به اهداف عمل‌گرایانه استفاده می‌کند.

علاوه بر مباحث مذهبی، راهبرد ایران در عراق بر تقویت مباحث فرهنگی و تمدنی نیز استوار بوده است؛ چنان‌که در روزهای هفتم و هشتم فروردین سال ۹۰ دومین جشن جهانی نوروز با حضور رئیس‌جمهور عراق به‌عنوان کشور حوزه تمدنی نوروز در ایران برگزار شد. در کردستان عراق به‌ویژه شهر سلیمانیه به‌شدت به موسیقی سنتی ایرانی علاقه‌مندند؛ به همین دلیل وزارت فرهنگ و ارشاد زمینه تور کنسرت محمدرضا شجریان و شهرام ناظری را فراهم کرد (جعفری و نیکروش، ۱۳۹۴). یکی از مهم‌ترین راهبردهای ایران برای تقویت تأثیرگذاری خود در عراق جذب دانشجویان و طلاب عراقی در دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه بوده است. این مسئله همیشه یکی از سیاست‌های شورای عالی انقلاب فرهنگی بوده است؛ به‌نحوی که اکثر دانشجویان و طلاب خارجی دانشگاه‌های جامعه المصطفی، دانشگاه آل‌البیت، مؤسسه آموزش عالی اهل‌بیت،

دانشگاه ادیان و مذاهب، جامعه الزهرا و حوزه علمیه نجس مشهد عراقی هستند. طبق آمار، ۲۰ درصد دانشجویان دانشگاه آل‌البیت ایران عراقی هستند (رفیع و نیکروش، ۱۳۹۲).

از منظر امنیتی راهبرد ایران در عراق متأثر از تهدیدهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای به‌ویژه حضور نیروهای آمریکایی و متحدان آن‌ها در عراق بود. تهران از همان سال‌های نخست پس از اشغال عراق توسط آمریکا، تلاش کرد با حمایت از دولت‌های شیعی و تقویت گروه‌های مسلح همسو خلاً قدرت را پر کرده و مانع از شکل‌گیری یک حکومت سنی‌گرا یا غرب‌گرا در بغداد شود. این سیاست به دلیل نگرانی‌های راهبردی ایران درباره ثبات مناطق مرزی خود و احتمال گسترش ناامنی به‌ویژه در استان‌های مرزی چون خوزستان و کردستان در دستور کار قرار گرفت (برزگر، ۱۳۸۵).

اشغال عراق و قبل از آن اشغال افغانستان عملاً امنیت ملی ایران را با خطر جدی مواجه کرد. بنابراین جمهوری اسلامی ایران سیاستی بر مبنای دیپلماسی فعال و حضور در ابعاد مختلف معادلات سیاسی عراق را راهبرد سیاسی خود قرار داد. در همین راستا ایران اشغال عراق توسط آمریکا را غیرقابل‌قبول دانست و از برگزاری انتخابات و تشکیل سریع دولت در عراق حمایت کرد. در چهارچوب همین سیاست اولین کشوری که شورای حکومتی عراق را به رسمیت شناخت ایران بود و در شرایطی که ترکیه و عربستان حتی حاضر نبودند سفارت خود را در عراق بازگشایی کنند، جمهوری اسلامی ایران یک هیئت سیاسی ویژه به عراق اعزام کرد. راهبرد سیاست خارجی ایران در ابتدای اشغال عراق توسط آمریکا اول خروج و کاهش نفوذ آمریکا در عراق بود و بعد از آن تشکیل یک دولت همسو در عراق که مانند زمان صدام موضع منفی به همبستگی ایران و عراق نداشته باشد و هم مانع از تهدیدات امنیتی آمریکا نسبت به ایران شود. ایران سعی داشت از فرصت دموکراسی انجمنی و اکثریت بودن شیعیان در عراق استفاده کند تا یک دولت همسوی شیعی که حمایت کردها و سنی‌های نزدیک به خود را دارد بر سر کار بیاید. در واقع این سیاست ایران در تمامی انتخابات‌های عراق بود. اساساً راهبرد سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در عراق حفظ تمامیت ارضی از طریق یک دولت دوست و متحد بوده است.

راهبرد ایران در عراق نوین همواره بر پایه حمایت از ثبات و ایجاد دولت قوی استوار بوده است؛ زیرا بی‌ثباتی و ناامنی در عراق زمینه حضور بیگانگان در این کشور را فراهم می‌کند و این مسئله با توجه به مرز طولانی و همبستگی قومی و زمینه مساعد تجزیه در این کشور، امنیت ملی ایران را تهدید می‌کند (سنایی و عبدالله‌پور، ۱۳۸۸). در چهارچوب همین راهبرد بود که جمهوری

اسلامی در نبرد میان مقتدی صدر و نوری مالکی (سال ۲۰۰۸) در بصره، با وجود اینکه در آن زمان صدر داعیه تشکیل دولت اسلامی داشت و با جیش المهدی در برابر آمریکا می‌جنگید، از مالکی پشتیبانی کرد و در قالب همین استراتژی بود که جمهوری اسلامی ایران برای اولین بار پس از قطع روابط رسمی به مذاکره مستقیم و علنی با آمریکایی‌ها در سال ۱۳۸۶ روی آورد. هدف ایران از این مذاکرات رسمی آن بود که یک دولت مقتدر با استقلال کامل در عراق شکل بگیرد (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۷). گالبرایت (۱۳۹۲) معتقد است استراتژی ایران به منظور زمین‌گیر کردن آمریکا در عراق موفقیت‌آمیز بود. به همین دلیل آمریکایی‌ها برای رهایی از ناامنی در عراق مجبور به مذاکره با ایران شدند.

اساساً جمهوری اسلامی ایران پس از جنگ داخلی ۲۰۰۶ در عراق استراتژی خود در این کشور را تغییر داد. جمهوری اسلامی متوجه شد که درگیری‌های قومی و مذهبی در عراق به دلیل داشتن زمینه به‌راحتی می‌تواند به ایران سرایت کند؛ بنابراین سعی کرد به پشتیبانی همه‌جانبه از یک دولت قوی و کارآمد در عراق روی بیاورد. تا قبل از سال ۲۰۰۶ استراتژی ایران بیشتر بر حمایت از شبه‌نظامیان شیعی استوار بود، اما پس از ناامنی‌های سال ۲۰۰۶ تغییر فاز داد و به یک استراتژی نرم گرایش پیدا کرد که عمدتاً هدفش افزایش تأثیرگذاری ایران در زندگی سیاسی و اقتصادی عراق بود (Rahimi, 2012).

تجزیه عراق به شدت امنیت ملی ایران را با خطر مواجه می‌ساخت. بنابراین حفظ ثبات در عراق و حمایت از دولت مقتدر مرکزی تنها جایگزین در برابر تجزیه عراق بود. در نتیجه جمهوری اسلامی ایران از استراتژی زمین‌گیر کردن آمریکا در عراق عدول کرد (برزگر، ۱۳۸۵). در عرصه انتخاباتی نیز همواره سیاست جمهوری اسلامی ایران متحد کردن شیعیان برای تشکیل فراکسیون اکثریت در جهت تشکیل دولت بوده است (Soltaninejad, 2018). برآمدن یک دولت دوست و برآمده از اراده مردم همواره سیاست رسمی جمهوری اسلامی ایران در عراق بوده است. چنان‌که کاظمی قمی، سفیر ایران در عراق، در این رابطه در طی مصاحبه‌ای با سایت دیپلماسی ایرانی افزوده بود: «آنچه برای جمهوری اسلامی ایران مهم بوده، هست و خواهد بود، حرکت عراق به سمت دموکراسی مردمی و مردم‌سالاری مبتنی بر عقاید آن‌هاست. چرا؟ زیرا اگر حکومتی بر پایه خواست مردم حرکت کند، به‌طور حتم به دنبال ایجاد و بهبود روابط با کشورها از جمله ایران

خواهد بود. به همین دلیل جمهوری اسلامی نیازی ندارد که به سمت حمایت از طیفی حرکت کند» (کاظمی قمی، ۱۳۹۳: ۳۴).

در عرصه اقتصادی، ایران همواره به دنبال تبدیل عراق به یک شریک راهبردی اقتصادی بوده است تا علاوه بر تأمین بازار صادراتی بزرگ برای کالاها و خدمات ایرانی، بتواند از ظرفیت عراق برای دور زدن تحریم‌ها بهره‌برداری کند. پس از ۲۰۰۳ این همکاری‌ها اوج گرفت و در برخی دوره‌ها مانند دولت عبدالمهدی، ایران به بزرگ‌ترین شریک تجاری عراق تبدیل شد. صادرات برق، گاز، مواد غذایی و خدمات فنی-مهندسی به عراق نمونه‌هایی از عمق پیوندهای اقتصادی ایران و عراق است (Azizi, 2021). این روابط اگرچه تحت فشار تحریم‌های ایالات متحده و رقابت سایر قدرت‌های منطقه‌ای با نوسان مواجه شده اما همچنان یکی از ارکان سیاست ایران برای تثبیت تأثیرگذاری خود در عراق به شمار می‌آید. پس از شروع تحریم‌های ایران در سال ۲۰۱۱، جمهوری اسلامی سعی کرد تا شرکای تجاری سنتی خود در منطقه مانند ترکیه و امارات را با عراق جایگزین کند. بنابراین امروزه عراق به یکی از پنج شریک تجاری ایران تبدیل شده است (منتی و هادیان ۱۳۹۹). گسترده‌گی روابط تجاری ایران و عراق باعث شد تا ایران از طریق این روابط، تحریم‌های آمریکا را دور بزند. آمریکا قصد داشت تا با تحریم انزواي سیاسی و اقتصادی ایران را به ارمغان بیاورد، ولی ایران با توسل به روابط تجاری خود با عراق توانست اثرات تحریم را کاهش دهد (رشمه، ۱۳۹۹). با این حال، آخرین آمارها نشان می‌دهد که ایران در میان دست‌کم شش شریک اول تجاری عراق در زمینه واردات و صادرات که سه تا چهار درصد سهم داشته باشد جایگاهی ندارد (CBI, 2025). البته روابط تجاری ایران و عراق در حال افول نیست و ایران همچنان بیش از ۱۲ میلیارد دلار مبادلات تجاری با عراق دارد، اما به دلیل گسترش روابط تجاری عراق، رتبه ایران کاهش یافته است (Lee, 2025).

راهبرد ایران را می‌توان به‌خوبی در نظریه مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای بری بوزان تحلیل کرد. همان‌گونه که در بخش مبانی نظری اشاره شد، بوزان معتقد است امنیت منطقه‌ای بیش از آنکه به دولت‌های منفرد وابسته باشد، در یک مجمع متشکل از بازیگران درون منطقه‌ای و تعاملات متقابل آنان معنا پیدا می‌کند و تهدیدها و نگرانی‌های امنیتی دولت‌ها به‌شدت به‌هم پیوسته است. عراق و ایران در این نگاه بخشی از یک مجموعه امنیتی غرب آسیا به شمار می‌آیند که مسائل امنیتی آن‌ها به‌ویژه پس از ۲۰۰۳ درهم تنیده شده است. ایران با سیاست‌های خود تلاش کرده است در این

مجموعه، جایگاه خود را به‌عنوان بازیگری هژمونیک تثبیت کند و از توازن قوا به نفع خود بهره گیرد. حضور ایالات متحده، رقابت قدرت‌های عربی و ظهور گروه‌های افراطی همه بخشی از همان مجموعه امنیتی بوزان هستند که ایران سعی کرده از رهگذر ابزارهای هویتی، امنیتی و اقتصادی بر آن تسلط یابد و معادلات را به سود خویش بازتعریف کند.

۵. چالش‌های ترکیه

ترکیه در ابتدا به دلیل خطر کردها دارای منافع مشترکی با ایران بود و خواهان تقویت دولت مرکزی عراق شد؛ ولی سیاست حذفی نوری مالکی درخصوص اهل سنت و ندادن جایگاه مناسب به ترکیه در عرصه داخلی عراق باعث شد تا سیاست خود نسبت به نوری مالکی و ایران را در عراق تغییر دهد و دقیقاً در مقابل سیاست‌های ایران در عراق قرار بگیرد و چالش‌هایی برای اثرگذاری ایران در عراق ایجاد نماید. راهبرد ترکیه در عراق ترکیبی از دیپلماسی فعال، مداخله نظامی محدود و توسعه روابط اقتصادی است. این کشور تلاش می‌کند تا از یک سو مانع تشکیل یک دولت کردی مستقل در شمال عراق شود و از سوی دیگر، جایگاه خود را به‌عنوان یک بازیگر کلیدی در معادلات منطقه‌ای حفظ کند (اولج الاملی و همکاران، ۱۴۰۱).

ترکیه در ابتدای زمان سقوط صدام به دنبال تقویت دولت شیعی در این کشور بود؛ زیرا می‌خواست با استفاده از تقویت دولت مرکزی قدرت تجزیه‌طلبی کردهای عراق را تضعیف کند. اما بعد از انتخابات سال ۲۰۱۰ و شکست فهرست العراقیه (همسو با ترکیه و عربستان) در تشکیل دولت، با وجود پیروزی در انتخابات به این نتیجه رسید که استراتژی خود در عراق را تغییر دهد. بنابراین به دنبال تضعیف دولت مرکزی عراق رفت که به ایران نزدیک بود (ترابی و همکاران، ۱۳۹۳). نقش عربستان و ترکیه به‌خصوص ترکیه را نمی‌توان در تشکیل فهرست منسجم العراقیه که مواضع ضدایرانی و سکولار داشت در مقابل لیست قانون که نزدیک به ایران بود نادیده گرفت. در واقع ندادن امتیاز از سوی نوری مالکی به این دو کشور در طول دوره اول نخست‌وزیری و حذف اهل سنت از ساختار قدرت و بی‌توجهی به جایگاه آنان باعث شد تا عربستان و ترکیه به این نتیجه برسند که باید مالکی را با فرایند دموکراتیک از صحنه حذف کنند. درباره نقش ترکیه در بسته شدن لیست العراقیه همین بس که این لیست در خانه داوداوغلو، وزیر خارجه اسبق ترکیه، بسته شد. حمایت‌های مالی، رسانه‌ای و تبلیغاتی ترکیه و عربستان نقش فراوانی در پیروزی لیست العراقیه داشت (پشنگ و زمردی، ۱۳۹۳).

با وجود پیروزی لیست عراقیه این لیست با تلاش عمل‌گرایانه ایران موفق به تشکیل کابینه نشد و نوری مالکی برای بار دوم نخست‌وزیر عراق شد. بنابراین ترکیه و عربستان به این نتیجه رسیدند که برای کسب منافع خود در عراق دیگر از راه صندوق رأی اقدام نکنند؛ زیرا حتی اگر یک لیست قوی و منسجم مانند العراقیه با پشتیبانی مالی و رسانه‌ای از طیف‌های مختلف سکولار شیعی و سنی هم ایجاد کنند باز هم نمی‌توانند دولت تشکیل دهند. آن‌ها متوجه شدند که در برابر تأثیرگذاری ایران در عراق نمی‌توانند از لحاظ دموکراتیک ایفای نقش کنند. شکست سیاست سقوط بشار اسد که از پشتیبانی ایران برخوردار بود، ترکیه و عربستان را بیشتر به این نتیجه رساند که باید در برابر دولت نوری مالکی پیروز شوند تا بتوانند عدم سقوط بشار الاسد را جبران کنند. بنابراین به شکل غیرمستقیم و حتی مستقیم از داعش حمایت کردند. حمایت‌های ترکیه برخلاف عربستان از داعش به شکل مستقیم بود، به‌نحوی که جو بایدن که در آن زمان که معاون باراک اوباما بود به‌طور علنی ترکیه را متهم به پشتیبانی و تقویت داعش کرد (همان).

این کشور از حمایت از برخی طیف‌ها در استان‌های نینوا و کرکوک گرفته تا ایجاد پایگاه‌های نظامی در شمال عراق و انجام عملیات‌های نظامی بر ضد پ.ک.ک و حتی دخالت نظامی مستقیم در موصل و بعشقه همگی را با هدف تضعیف گروه‌های مخالف خود دنبال کرده است. ورود ترکیه به شمال عراق به‌ویژه پس از ظهور داعش توجیهی برای مداخله نظامی این کشور در عراق ایجاد کرد. به‌علاوه، ترکیه از قبایل و شبه‌نظامیان سنی که وفادار به طارق الهاشمی و ائیل النجیفی بودند حمایت نظامی و آموزشی به عمل آورد تا از این طریق نفوذ دولت مالکی را در شمال عراق محدود سازد (Edwards, 2016). ترکیه با حمایت‌های مالی و تجهیزاتی از حشدالوطنی به رهبری ائیل النجیفی یک رقیب در برابر حشدالشعبی تشکیل داد تا تأثیرگذاری ایران در عراق را محدود سازد (ایرنا، ۱۳۹۴).

در بُعد هویتی، ترکیه بر تقویت پیوندهای خود با اقوام ترکمن و اهل سنت عراق متمرکز شده و همواره کوشیده است از طریق روابط حسنه با اقلیم کردستان عراق و کنترل تهدیدات پ.ک.ک، جایگاه خود را در معادلات قومی و مذهبی عراق ارتقا دهد. سیاست ترکیه در این حوزه آن است که اگر حکومتی سکولار و سنی در عراق قدرت یابد، آنکارا قادر خواهد بود نفوذ و اثرگذاری بیشتری بر روندهای سیاسی و اجتماعی عراق داشته باشد. در این راستا ترکیه طی سال‌های پس از ۲۰۰۳ تلاش‌های گسترده‌ای برای حمایت از رهبران سنی و حتی تعامل با برخی

جریان‌های شیعی انجام داد؛ به گونه‌ای که در سال ۲۰۰۵ میزبان رهبران سنی عراق شد تا آنان را به مشارکت در فرایند سیاسی جدید تحت سلطه شیعیان تشویق کند و از روند حذف یا به حاشیه راندن اهل سنت جلوگیری نماید (Salem, 2013).

ترکیه در سطح حکمرانی می‌تواند با ارائه الگوی حکمرانی خود الگوی حکمرانی جمهوری اسلامی ایران را به چالش بکشد. ترکیه به عنوان رهبر اردوگاه سنی و ایده حکمرانی متفاوت می‌تواند جایگزین الگوی ایران برای روابط دینی و دولتی در اسلام باشد (Litvak, 2018). در این مسئله رشد چشمگیر اقتصادی و موفقیت‌های بین‌المللی و منطقه‌ای حزب عدالت و توسعه به عنوان حزبی اسلامی می‌تواند جذابیت‌های فراوانی برای سیاسیون و متفکران دینی و مذهبی عراق داشته باشد که این مسئله چالش‌هایی را برای ایده اسلام سیاسی و ولایت فقیه جمهوری اسلامی ایران ایجاد می‌کند.

همچنین ترکیه در بعد هویتی با ایجاد مال‌های بزرگ در عراق سعی کرده تا علاوه بر تأثیرگذاری اقتصادی بتواند سبک زندگی مردم عراق را تغییر دهد. ترکیه تلاش کرده با ایجاد خط توریستی ارزان‌قیمت شهروندان عراقی را به ترکیه بکشد تا علاوه بر بحث سود اقتصادی، تأثیرات فرهنگی مدنظر خود را بر روی آن‌ها اعمال کند (دائی‌رضایی، ۱۴۰۱: ۱۹۸).

در حوزه اقتصادی، ترکیه از همان ابتدای سقوط صدام به عنوان مهم‌ترین رقیب اقتصادی ایران پا به عرصه گذاشت. ترکیه از سال ۲۰۰۸ به بعد به طور جدی وارد اقتصاد عراق شد و در سال ۲۰۱۲ با کنار زدن ایران به اولین صادرکننده کالا و خدمات به عراق تبدیل شد که به تنهایی ۳۱ درصد از بازار عراق را در اختیار داشت (درخشان، ۱۳۹۳). در واقع هجوم محصولات ارزان‌قیمت ایرانی به عراق به تدریج کاهش یافت و به ثروت اقتصادی ایران لطمه زد؛ زیرا بسیاری از اعراب و کردهای عراقی از محصولات باکیفیت بالاتری که از ترکیه وارد می‌شد لذت می‌بردند و آن را به کالای ایرانی ترجیح می‌دادند (Rahimi, 2012). در حال حاضر، ترکیه دومین منبع واردات عراق است و مجموعاً ۲۰ میلیارد دلار تجارت دارد (CBI, 2025). باید در نظر داشت که در سال ۲۰۲۲، روابط تجاری عراق و ترکیه بیش از ۲۴ میلیارد دلار بود که این کاهش به دلیل کاهش صادرات نفت عراق به ترکیه است.

ترکیه سیاستی مبتنی بر دیپلماسی فعال اقتصادی را در عراق پیگیری کرده و همواره کوشیده است از فرصت‌های ژئواکونومیک ناشی از هم‌جواری با عراق برای توسعه مبادلات تجاری بهره

ببرد. مرز مشترک ۳۷۰ کیلومتری با عراق و وجود گذرگاه‌های استراتژیکی همچون خابور^۱ و اوزوملو^۲، به ترکیه این امکان را داده است تا با عراق پیوندهای تجاری گسترده‌ای ایجاد کند. حتی در سال‌های اخیر ترکیه موفق شد موافقت بغداد را برای راه‌اندازی گذرگاه مرزی جدید اوا کوی^۳ در موصل کسب کند تا از این طریق تجارت مستقیم بدون نیاز به اقلیم کردستان انجام دهد. ترکیه با هدف دستیابی به تجارت ۲۰ تا ۱۰۰ میلیارد دلاری با عراق، سرمایه‌گذاری گسترده‌ای در حوزه‌های پیمانکاری، انرژی، ساخت‌وساز و خدمات فنی و مهندسی در عراق انجام داده و در بازسازی زیرساخت‌های عراق نقش برجسته‌ای ایفا کرده است (حیدری، ۱۳۹۸).

ترکیه تلاش می‌کند از طریق سازوکارهای دیپلماتیک، اقتصادی و نظامی جایگاه خود را به‌عنوان یک قدرت مسلط منطقه‌ای در این منطقه تثبیت کند و تا جای ممکن مانع از تأثیرگذاری ایران در عراق شود. ترکیه سعی دارد تا از شکل‌گیری تهدیدات علیه خود از ناحیه عراق جلوگیری کند. از این منظر راهبردهای ترکیه در عراق نمودی از تلاش یک قدرت منطقه‌ای برای بازتعریف ساختار امنیتی پیرامون خود و مهار تهدیدات فرامرزی است. همان مفهومی که بوزان به‌عنوان دینامیک اصلی مجمع امنیتی منطقه‌ای معرفی می‌کند.

۶. چالش‌های عربستان

عربستان به‌عنوان مهم‌ترین رقیب هویتی و ایدئولوژیکی جمهوری اسلامی ایران در منطقه اصولاً نظم جدید در عراق را قبول نکرد و به‌شدت در پی برهم زدن این نظم برآمد که محوریت آن شیعیان و ایران بودند. عربستان به حدی از وضعیت جدید عراق ناراضی بود که وزیر خارجه عربستان در دسامبر ۲۰۰۵ (۱۳۸۴) در طی سفری به واشنگتن از وضعیت جدید عراق، تحت عنوان تحویل عراق به ایران یاد کرد (برزگر، ۱۳۸۵: ۱۰۸). افزایش تأثیرگذاری ایران در عراق پس از ۲۰۰۳ باعث نگرانی عربستان شد؛ بنابراین این کشور عملاً وارد یک جنگ نیابتی آشکار و پنهان با ایران در عراق شد (امیری و همکاران، ۱۳۹۸).

بعد از سقوط صدام محوریت مناصب سیاسی عراق به دست شیعیان و ایران افتاد. این مسئله باعث کاهش وزن سیاسی سنی‌های عراق و عربستان در این کشور شد. بنابراین عربستان همواره سعی می‌کرد تا این وضعیت جدید را تغییر دهد. سیاست‌های اشتباه مالکی در قبال سنی‌های عراق

1. Khabur
2. Ozumlu
3. Ovaköy

که منجر به بحران سال ۲۰۱۴ شد فرصت مناسبی را در اختیار عربستان قرار داد تا وضعیت پیش آمده در عراق را تغییر دهد تا خودش به نحو بهتر و بیشتری بتواند در عراق نقش آفرینی کند (مرادی و نیاکوئی، ۱۳۹۴).

عربستان نفوذ روزافزون ایران و شیعیان در ساختار قدرت عراق پس از ۲۰۰۳ را تهدیدی علیه جایگاه اهل سنت و هویت عربی عراق تفسیر کرد و بر همین اساس تلاش نمود تا با حمایت از گروه‌های سنی و برخی جریان‌های شیعی مستقل مانند جریان صدر، توازن قوا را در صحنه سیاسی بغداد به نفع خود تغییر دهد. در همین راستا، عربستان به‌ویژه در انتخابات پارلمانی ۲۰۰۵ و سپس در قالب حمایت از فهرست العراقیه در سال ۲۰۱۰ کوشید تا اهل سنت عراق را برای مشارکت گسترده‌تر در سیاست بسیج کند و نفوذ شیعیان همسو با ایران را کاهش دهد (برزگر، ۱۳۸۵: ۴۴).

این کشور همچنین در سال‌های اخیر در قالب نزدیکی به مقتدی صدر و ائتلاف سائرون در انتخابات ۲۰۱۸ کوشید از ظرفیت نیروهای شیعی منتقد ایران نیز بهره بگیرد تا مانع از یکدست شدن حاکمیت شیعیان طرفدار ایران شود و تعادل داخلی عراق را به سود خود تغییر دهد. در انتخابات سال ۲۰۱۸ عربستان از لیست السائرون به رهبری مقتدی صدر در برابر ائتلاف الفتح (حشد الشعبی با حمایت ایران) پشتیبانی کرد که در نهایت ائتلاف سائرون پیروز انتخابات ۲۰۱۸ شد (Barzegar, 2010: 175). تمرکز عربستان برای نفوذ در عراق بروی سنی‌ها، نیروهای سکولار شیعی و بارزانی‌ها (حزب دموکرات) بوده است. علاوه بر این‌ها، عربستان سعی کرده برای کاهش تأثیرگذاری ایران در عراق در بیت شیعه اختلاف ایجاد کند و شماری از اشخاص سرشناس شیعه را از ایران دور کند؛ برای نمونه می‌توان به حیدر العبادی و مقتدی صدر اشاره کرد. بلافاصله بعد از شکست داعش، پادشاه عربستان در مهر ۱۳۹۶ از عبادی دعوت کرد تا به عربستان سفر کند. این سفر با سفر رکس تیلرسون، وزیر خارجه آمریکا، به ریاض مصادف بود و هدفش کاهش نقش ایران در عراق بعد از داعش بود. این هدف از پشتیبانی آمریکا برخوردار بود. در ژوئیه ۲۰۱۷ نیز ولیعهد عربستان از مقتدی صدر دعوت کرد تا به جده سفر کند. در پایان این سفر، صدر خواهان زوال فرقه‌گرایی در عراق شد و عربستان را پدر قدرتمند ملت‌های عرب نامید که برای صلح تلاش می‌کند. صدر همچنین خواستار ادغام حشد الشعبی در ارتش عراق شد و دو ارتش را زیان‌بار دانست که در واقع در راستای کاهش تأثیرگذاری ایران در عراق بود (ایسنا، ۱۳۹۶).

از منظر امنیتی، عربستان عراق را یک عمق استراتژیک حیاتی در حوزه عربی می‌شناسد و به دلیل داشتن مرز مشترک ۸۵۰ کیلومتری با این کشور، تحولات امنیتی عراق را به شدت بر امنیت خود اثرگذار ارزیابی می‌کند. سیاست‌های تبعیض‌آمیز نوری المالکی علیه اهل سنت فرصتی را برای عربستان فراهم کرد تا در بستر نارضایتی‌های موجود با استفاده از ظرفیت شورشیان سنی و حتی در مواردی با چشم‌پوشی نسبت به کمک‌رسانی شهروندان سعودی به گروه‌های تندرو، نفوذ خود را در مناطق سنی‌نشین عراق افزایش دهد. هرچند عربستان رسماً داعش را در فهرست گروه‌های تروریستی قرار داد اما گزارش‌ها نشان می‌دهد بخش مهمی از منابع مالی داعش در نخستین سال‌های فعالیت آن از طریق شبکه‌های مالی غیررسمی در عربستان تأمین می‌شد و این امر دست‌کم به‌طور غیرمستقیم به تضعیف دولت مالکی و تأثیرگذاری ایران کمک کرد. حجم منابع مالی که از سوی شهروندان سعودی برای داعش ارسال می‌شد به حدی بود که وزیر خزانه‌داری آمریکا برای جلوگیری از این کمک‌ها به عربستان سفر کرد (ناوشکی و احمدیان، ۱۳۹۴: ۶۲-۶۱). عربستان همچنین در مقاطع مختلف با فشار سیاسی و رسانه‌ای بر دولت عراق از جمله در عملیات آزادسازی تکریت و الرمادی تلاش کرد مانع قدرت‌گیری بیش از حد نیروهای حشدالشعبی نزدیک به ایران شود و مسیر عملیات‌های ارتش عراق بر ضد داعش را کند نماید تا فضای لازم برای تحرک جریان‌های سنی و کاهش اقتدار دولت‌های شیعه‌محور فراهم شود. عربستان سعی داشت با برجسته کردن اختلافات شیعیان و اهل سنت عراق نقش محوری حشدالشعبی در مقابله با داعش را از آن بگیرد. در نتیجه فشارهای عربستان بر دولت حیدر العبادی عملیات آزادسازی تکریت با تأخیر بسیار آغاز شد و نیروهای حشدالشعبی در آزادسازی رمادی دیگر نقش محوری نداشتند. این مسئله به فرسایشی شدن جنگ با داعش کمک کرد. افزون بر این، عربستان به‌طور مستقیم دولت عراق را تهدید کرده بود که در صورت ادامه عملیات علیه داعش در استان الانبار از نیروی سپر جزیره برای مقابله با ارتش عراق استفاده خواهد کرد (مرادی و نیاکوئی، ۱۳۹۴).

عربستان خود را رهبر جهان عرب و اهل سنت قلمداد می‌کند و همواره در پی تقویت نقش خود به‌عنوان مرجع فرهنگی و مذهبی در منطقه بوده است. این کشور به واسطه اشتراکات نژادی و مذهبی با اقشار سنی عراق احساس پدرخواندگی نسبت به آنان دارد و عراق را بخشی از حوزه نفوذ تاریخی و تمدنی خود تلقی می‌کند (برزگر، ۱۳۸۵: ۴۴). در بُعد فرهنگی عربستان کوشید با

نشست هم‌افزایی مراجع دینی عراق در مکه، پایگاه مرجعیت شیعه در عراق را مورد تخطئه قرار دهد. در این نشست که توسط مؤسسه رابطه العالم الاسلامی برگزار می‌شد هیچ‌یک از مراجع بزرگ عراقی و نمایندگان آیت‌الله سیستانی حضور نداشتند و فقط از افراد گمنام با عنوان مرجع شیعه عراقی دعوت به عمل آمده بود. بنابراین عربستان سعی کرد با این نشست تأثیرگذاری آیت‌الله سیستانی به عنوان یک مرجع ایرانی‌الاصل را کاهش دهد و به تبع آن در تأثیرگذاری فرهنگی ایران در عراق چالش ایجاد نماید (پوراحمدی و همکاران، ۱۴۰۰).

عربستان با تأکید بر پیوندهای قومی-مذهبی مشترک با اعراب سنی عراق کوشیده است در فضای رقابتی منطقه‌ای خود را به عنوان بازیگر کلیدی و حامی اهل سنت در عراق معرفی کند و از این رهگذر مانع از تأثیرگذاری ایران و متحدانش بر ساختار قدرت عراق گردد. این کشور همزمان با بهره‌گیری از ابزارهای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی در پی آن است که شبکه‌های وابسته به خود در عراق را تقویت نماید و از بروز یک حکومت شیعی همسو با ایران جلوگیری کند.

یکی از ابزارهای عربستان در راستای کاهش نقش ایران در عراق و افزایش نفوذ خود در این کشور بحث اقتصاد است. عربستان با سرمایه‌گذاری یک میلیارد دلاری برای بازسازی ویرانی‌های داعش در مناطق سنی‌نشین عراق سعی کرد نفوذ خود را در عراق افزایش دهد (شریف‌زاده، ۱۴۰۰). عربستان در ابتدا به دلیل نگرانی از نفوذ ایران و ملاحظات امنیتی تمایل چندانی به حضور اقتصادی گسترده در عراق نداشت و سطح مبادلات دو کشور تا سال ۲۰۱۷ بسیار محدود بود (حداکثر ۵۲۸ میلیون دلار صادرات). اما پس از آن و با روی کار آمدن دولت‌هایی مانند عبادی و کاظمی، عربستان سیاست خود را تغییر داد و کوشید با فعال‌سازی گذرگاه مرزی عرعر پس از ۳۰ سال حضور اقتصادی خود را در این کشور گسترش دهد. به دلیل وابستگی شدید شبکه برق و گاز عراق به ایران، عربستان سعی کرده است این وابستگی را بشکند. به همین دلیل در نوامبر ۲۰۲۰ اعلام شد که قرار است عراق از طریق عربستان به شبکه برق شورای همکاری خلیج فارس متصل شود (Azizi, 2021). همچنین در سفر نخست‌وزیر عراق به عربستان در مارس ۲۰۲۱، توافق شد صندوق سرمایه‌گذاری مشترک ۳ میلیارد دلاری میان دو کشور راه‌اندازی شود و این نشان از راهبرد عربستان برای استفاده از ابزارهای اقتصادی به منظور رقابت با نفوذ اقتصادی ایران در عراق دارد (سیمبر و همکاران، ۱۴۰۰).

همان‌گونه که بوزان تأکید می‌کند، کشورهای یک منطقه در حوزه امنیت و هویت به شدت درهم تنیده هستند و رفتار امنیتی هر کشور نمی‌تواند بدون در نظر گرفتن سایر بازیگران و تهدیدهای متقابل توضیح داده شود. عراق در ساختار مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای خلیج فارس و غرب آسیا از نگاه عربستان یک حلقه امنیتی و هویتی محسوب می‌شود که هرگونه تغییر در آن به‌طور مستقیم موقعیت استراتژیک و ژئوپلیتیک ریاض را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بنابراین عربستان با ترکیب ابزارهای هویتی، امنیتی و اقتصادی در عراق تلاش کرده است از تبدیل شدن این کشور به عمق استراتژیک ایران جلوگیری کند و موازنه مطلوب‌تری در مجموعه امنیتی منطقه‌ای ایجاد نماید. همان‌گونه که بوزان از تعامل امنیت درون منطقه‌ای به‌عنوان سازوکار تثبیت ساختار قدرت و هویت در مناطق یاد می‌کند.

۷. پیامدهای چالش‌های ترکیه و عربستان

چالش‌های ترکیه و عربستان در برابر ایران در عراق از منظر آینده نظم منطقه‌ای پیامدهای عمیق و چندلایه‌ای دارد که می‌تواند معادلات قدرت در کل غرب آسیا را متأثر سازد. این سه بازیگر هریک با انگیزه‌های هویتی، امنیتی و اقتصادی به عرصه عراق وارد شده‌اند و می‌کوشند در خلأ قدرت و شکنندگی ساختار دولت در عراق، تأثیرگذاری و منافع خود را تثبیت کنند (برزگر، ۱۳۸۵: ۴۷-۴۵؛ Azizi, 2021: 6).

ترکیه از سوی دیگر با اتکا به ترکمان‌ها، اهل سنت و تعامل پراگماتیک با اقلیم کردستان، سیاست نفوذ در شمال عراق و ایجاد کمر بند امنیتی برای مقابله با پ.ک.ک و داعش را در پیش گرفته است (Edwards, 2016; Cagaptay & Yolbulan, 2016). در همین حال عربستان سعودی از هویت سنی و اشتراکات قومی-قبیله‌ای برای تحکیم موقعیت خود در مناطق سنی‌نشین عراق استفاده کرده و با سرمایه‌گذاری اقتصادی و شبکه‌های مذهبی سعی در بازسازی نقش رهبری خود در میان اهل سنت دارد (سیمیر و همکاران، ۱۴۰۰).

از منظر امنیتی، ادامه این چالش‌ها به تشدید ناامنی و تقویت گروه‌های مسلح فروملی انجامیده است. هریک از این قدرت‌ها برای حفظ بازوهای خود، ناگزیر حمایت لجستیکی و مالی از بازیگران غیردولتی را ادامه می‌دهند و این روند مانع شکل‌گیری یک ارتش ملی و نیروهای امنیتی یکپارچه در عراق شده است. به بیان دیگر، گسترش شبکه‌های شبه‌نظامی چه در قالب حشدالشعبی چه قبایل سنی تحت حمایت عربستان یا گروه‌های ترکمانی همسو با ترکیه، یک نظام امنیتی

شکننده و متکی بر بازیگران غیردولتی در عراق ایجاد کرده است که هر لحظه می‌تواند به منبع تهدید تازه‌ای برای همسایگان تبدیل شود.

از نگاه بلندمدت، این وضعیت عراق را در جایگاه یک دولت نیمه‌ساخته تثبیت می‌کند که در برابر بحران‌های امنیتی، اقتصادی و هویتی به شدت آسیب‌پذیر است. در سطح منطقه‌ای نیز به جای همگرایی پیرامون چالش‌های مشترک مانند تروریسم، قاچاق یا تغییرات اقلیمی دولت‌های منطقه، درگیر تضاد منافع در عراق باقی می‌مانند و زمینه برای همکاری جمعی منطقه‌ای از بین می‌رود. نظریهٔ مجمع امنیتی منطقه‌ای بری بوزان در این زمینه توضیح می‌دهد که چگونه ناکامی در ایجاد ترتیبات نهادی و امنیت دسته‌جمعی در سطح منطقه‌ای، منجر به رقابت منفی، قطب‌بندی‌های هویتی و واگرایی ساختاری می‌شود. چالش‌های ترکیه و عربستان در عراق به‌عنوان مصداق بارز چنین وضعیتی موجب بازتولید تهدیدات متقابل و مانع از شکل‌گیری یک نظم باثبات و همگرا در غرب آسیا شده است. در نتیجه آیندهٔ امنیت و توسعهٔ عراق و حتی کل منطقه تا زمانی که این چالش‌ها مهار و به سمت همکاری منطقه‌ای هدایت نشود همچنان در معرض آسیب و تنش‌های مزمن باقی خواهد ماند.

چالش‌های ترکیه و عربستان سعودی در برابر سیاست‌های ایران در عراق نه تنها یک رقابت صرفاً تأثیرگذار محور در این کشور محسوب نمی‌شود، بلکه به واسطهٔ ویژگی‌های ساختاری و هویتی عراق، تأثیرات گسترده‌ای بر پویایی نظم منطقه‌ای غرب آسیا گذاشته است. حضور همزمان این سه قدرت با منافع متعارض و گاه متضاد باعث شده است در عراق نوعی پدیدهٔ ائتلاف‌های موقت و شکننده شکل بگیرد و گروه‌ها، احزاب و حتی دولت‌های عراق در دوره‌های مختلف برای بهره‌برداری از حمایت یکی از این سه کشور، ناچار به ایجاد ائتلاف‌های ناپایدار و گذرا شده‌اند (برزگر، ۱۳۸۵). این ائتلاف‌ها در شرایطی شکل می‌گیرند که وفاداری نیروهای سیاسی و اجتماعی عراق بیشتر تابع منافع کوتاه‌مدت و حمایت‌های خارجی است و در نتیجه ساختار سیاسی عراق فاقد یک هستهٔ باثبات و پایدار باقی مانده است (Azizi, 2021).

ایران با اتکا به شبکهٔ گروه‌های شیعه و محور حشدالشعبی تلاش داشته است تأثیرگذاری خود را در ساختار قدرت عراق تثبیت کند، در حالی که ترکیه با پیوند دادن سیاست امنیتی و قومی خود به ترکمان‌های عراق و تعامل با اهل سنت شمال سعی در موازنه‌سازی برابر با تأثیرگذاری ایران دارد (Cagaptay & Yolbulan, 2016). عربستان سعودی نیز با تکیه بر سرمایه‌گذاری‌های مالی و

فرهنگی در مناطق سنی و ائتلاف‌سازی با جریان‌های سیاسی منتقد ایران، وارد این رقابت شده است.

پیامد چالش‌های ترکیه و عربستان بازتولید چرخه‌های ناامنی در عراق و حتی فراتر از آن در منطقه است. از آنجا که ترکیه و عربستان با حمایت از نیروهای همسو سعی دارند مانع تثبیت کامل ساختار دولت عراق شوند، یک نظام امنیتی غیرمنسجم متکی بر بازیگران غیردولتی و شبه‌نظامیان به وجود آمده است که همواره پتانسیل درگیری و بحران دارد. در نتیجه حتی زمانی که دولت مرکزی عراق بتواند موفقیتی موقت در مبارزه با تروریسم یا ثبات امنیتی کسب کند، به دلیل شکنندگی ائتلاف‌ها و وابستگی گروه‌های سیاسی به قدرت‌های خارجی، هیچ‌گاه امکان تثبیت کامل نظم سیاسی و امنیتی پایدار فراهم نمی‌شود (Soltaninejad, 2018).

افزون بر این، چالش‌های ترکیه و عربستان با ایران بر سر عراق باعث شده است نهادهای حکمرانی در این کشور از درون دچار فرسایش شوند. زیرا احزاب و گروه‌های سیاسی بیش از آنکه دغدغه منافع ملی عراق را داشته باشند به دنبال جلب حمایت یکی از این دو بازیگر برای تثبیت جایگاه خود هستند. این وابستگی به حمایت‌های خارجی موجب ضعف مشروعیت داخلی حکومت عراق و تضعیف همبستگی اجتماعی شده است و به بازتولید واگرایی در سطح منطقه‌ای دامن می‌زند. از همین رو عراق در دو دهه اخیر به میدان نبرد منطقه‌ای تبدیل شده که پیامدهای آن به کل غرب آسیا نیز سرایت کرده و امکان شکل‌گیری یک چارچوب امنیتی منطقه‌ای بر مبنای همکاری‌های پایدار را تضعیف کرده است (برزگر، ۱۳۹۴).

در بعد اقتصادی رقابت این سه بازیگر باعث شده عراق به جای حرکت به سمت توسعه پایدار، به عرصه‌ای برای منافع متضاد بیرونی بدل شود. ایران با صادرات انرژی و کالاهای مصرفی بازار بزرگی در عراق به دست آورده و همزمان برای سرمایه‌گذاری در پروژه‌های عمرانی ورود کرده است (کرمی کجانی، ۲۰۲۱). ترکیه نیز با سرمایه‌گذاری در حوزه ساخت‌وساز و زیرساخت‌های اقلیم کردستان و راه‌اندازی گذرگاه‌های تجاری به دنبال تبدیل عراق به کریدور ترانزیتی خود به خلیج فارس است (حیدری، ۱۳۹۸). عربستان در همین زمینه از سال ۲۰۱۷ به بعد تلاش کرده با احیای گذرگاه عرعر و پیوستن به پروژه‌های انرژی در عراق، حضور اقتصادی خود را تقویت کند (سیمبر و همکاران، ۱۴۰۰). این رقابت اقتصادی ضمن آنکه فرصت‌هایی برای بازسازی عراق

فراهم کرده، به دلیل ناهماهنگی و نبود استراتژی جامع ملی در بغداد، در عمل وابستگی‌های جدید و گسست‌های بیشتر ایجاد کرده است.

عراق در حوزه زیرساخت‌ها، صنایع مادر، شبکه‌های ارتباطی، حمل‌ونقل و همچنین تأمین برق با چالش‌های اساسی مواجه بوده و همچنان این مشکلات پابرجا هستند. از منظر صنعتی، تولید کالاهای کارخانه‌ای در این کشور نسبت به تولید ناخالص داخلی آن که عمدتاً متکی بر نفت است، سهم بسیار ناچیزی را به خود اختصاص داده است. بر همین اساس، بازارهای عراق ماهیت وارداتی داشته و بخش قابل توجهی از نیازهای مصرفی جامعه از طریق واردات تأمین می‌شود. در حوزه کشاورزی نیز جز در برخی محصولات محدود مانند خرما، عراق در تأمین کالاهای کشاورزی اساسی و استراتژیک از جمله گندم به واردات متکی بوده و همچنان به خارج از کشور وابستگی دارد (درخشان، ۱۳۹۳).

در سطح هویتی، پیامدهای رقابت ایران، ترکیه و عربستان موجب تشدید شکاف‌های قومی-فرقه‌ای در عراق شده است. هریک از این کشورها به‌طور آشکار یا پنهان سعی دارند بخشی از هویت عراقی را تقویت کرده و به نیروی حامی خود تبدیل کنند. این مسئله باعث شده فرایند ملت‌سازی در عراق آسیب ببیند و هویت ملی عراقی در برابر هویت‌های فرقه‌ای و قومی تضعیف شود (Soltaninejad, 2018). عملاً چالش‌های ترکیه و عربستان در برابر همبستگی ایران و عراق سبب شده عراق همچنان در وضعیت دولت نیمه‌ساخته باقی بماند و چون بازیگران خارجی استمرار قطب‌بندی‌های درونی را به سود خود ارزیابی می‌کنند نهادهای حکمرانی کارآمد در آن شکل نگیرد.

چالش‌های ترکیه و عربستان سعودی در همبستگی ایران و عراق طی دو دهه اخیر نه تنها ماهیت نظم سیاسی و امنیتی عراق را دچار دگرگونی کرده، بلکه پیامدهای گسترده‌ای بر چشم‌انداز همگرایی یا واگرایی منطقه‌ای و بر ساختار اجتماعی-هویتی این کشور نیز برجای نهاده است. از منظر هویتی، ورود چالش‌های این دو قدرت منطقه‌ای به فضای اجتماعی و سیاسی عراق موجب تشدید فرایندهای قطب‌بندی فرقه‌ای و قومی شده و فرایند ملت‌سازی در عراق را تضعیف کرده است. ایران به دلیل پیوندهای تاریخی و اعتقادی با جامعه شیعه عراق کوشیده است هویت شیعی را به‌عنوان عنصر غالب در ساختار قدرت عراق تثبیت کند و از طریق گروه‌های سیاسی شیعی، شبکه‌های مذهبی و حشدالشعبی یک محور مقاومت در برابر نفوذ غرب و اعراب سنی ایجاد کند

(برزگر، ۱۳۸۵). در مقابل، عربستان سعودی با تکیه بر پیوندهای قومی-قبیله‌ای با اقشار سنی عراق، در پی تقویت جایگاه اهل سنت و احیای هویت عربی عراق است تا مانع از یکدست شدن قدرت شیعی همسو با ایران شود و از این طریق در رقابت منطقه‌ای دست بالا را به دست آورد (سیمبر و همکاران، ۱۴۰۰). ترکیه نیز به‌ویژه از رهگذر ترکمان‌های عراق و تعامل با اقلیم کردستان، یک سیاست ترکیبی پیگیری کرده است که ضمن حمایت از برخی جریان‌های سنی، پیوندهای قومی و تاریخی خود را نیز در شمال عراق بازتولید نماید و تأثیرگذاری ایران و عربستان را در این مناطق مهار کند.

در سطح اجتماعی، چالش‌های ترکیه و عربستان در برابر سیاست ایران در عراق به‌ویژه پس از فروپاشی نظام بعثی موجب بروز شکاف‌های تازه‌ای در درون گروه‌های قومی و مذهبی شده است. حمایت ایران از برخی جناح‌های شیعی، اختلافات میان شیعیان را هم تشدید کرده و فضای رقابت درونی آن‌ها را افزایش داده است. در میان سنی‌ها نیز عربستان و ترکیه در سال‌های اخیر با یکدیگر بر سر بازیگران محلی و قبایل سنی رقابت کرده‌اند و همین امر انسجام جبهه سنی را با چالش مواجه ساخته است. حتی در اقلیم کردستان رقابت میان رویکرد ترکیه‌محور حزب دموکرات کردستان و جناح‌هایی که گرایش بیشتری به ایران دارند موجب تشدید تنش‌های داخلی کردها شده و ثبات اقلیم را به‌طور جدی تهدید کرده است (Edwards, 2016).

بوزان بر این باور است که در مناطقی با ساختار امنیتی شکننده، بازیگران داخلی و خارجی به‌صورت درهم‌تنیده عمل می‌کنند و همین پیوندهای چندسطحی مانع ایجاد ترتیبات امنیتی نهادینه می‌شود. عراق در چنین چارچوبی به دلیل چالش‌های ترکیه و عربستان در برابر ایران گرفتار مجموعه‌های امنیتی به‌هم‌پیوسته و ناپایدار شده که در آن تهدیدات، ائتلاف‌ها و ترتیبات سیاسی دائماً تغییر می‌کنند و هیچ ثبات نسبی در روابط قدرت به وجود نمی‌آید. این مسئله بازتابی از ماهیت شکننده نظم‌سازی در کل غرب آسیاست که نبود نهادهای امنیتی و اقتصادی جمعی رقابت منفی میان قدرت‌ها را تشدید کرده و به‌طور مستمر بازتولید ناامنی را امکان‌پذیر می‌سازد. بنابراین استمرار چالش‌های ترکیه و عربستان در برابر تأثیرگذاری ایران در عراق هم مانع از تثبیت حاکمیت ملی و ملت‌سازی در این کشور می‌شود و هم آینده هرگونه نظم امنیتی مشارکتی در غرب آسیا را با چالش اساسی روبه‌رو می‌سازد.

۷. نتیجه‌گیری

در جمع‌بندی یافته‌های این مطالعه می‌توان گفت که ترکیه و عربستان سعی کرده‌اند با ایجاد چالش‌هایی، تأثیرگذاری ایران در عراق را با مشکل مواجه سازند. تشکیل فهرست انتخاباتی عراقیه در سال ۲۰۱۰، تلاش برای تضعیف دولت مرکزی از طریق حمایت از شورش اهل سنت الانبار، حمایت از طارق الهاشمی و عدم بازگرداندن او به عراق، تصرف بخشی از خاک عراق و تلاش برای تشکیل و تقویت گروه‌های مسلح مخالف نوری مالکی، حمایت غیرمستقیم از داعش، ایجاد اختلاف در بیوت شیعی عراق، تنگ کردن جایگاه ایران در اقتصاد عراق، تغییر هویتی عراق به نفع خود و... بخشی از چالش‌هایی است که ترکیه و عربستان در برابر تأثیرگذاری ایران در عراق ایجاد کرده‌اند. این چالش‌ها از منظر هویتی بر بهره‌گیری این کشورها از شکاف‌های قومی-فرقه‌ای عراق برای کاهش تأثیرگذاری ایران در عراق استوار بوده است. با توجه به مباحث مقاله، با اینکه ایران هنوز موقعیت قابل‌توجهی در عراق دارد، اما باید در نظر گرفت که جایگاه ترکیه و عربستان در عراق رو به گسترش است و در آینده می‌تواند ایران را به حاشیه براند. این چالش‌ها از جانب ترکیه در زمینه اقتصادی موقعیت ایران را تضعیف می‌کند و در زمینه سیاسی، با فشارهایی که به اقلیم کردستان و نیز دولت مرکزی وارد می‌کند، اولاً همبستگی با ایران را تضعیف می‌کند و دوم اینکه در چارچوب نگرش نوعثمانی‌گری، پیوندهای گذشته را احیا می‌کند و به‌طور کلی عراق را از دسترس ایران دور می‌کند. عربستان در زمینه تجاری رقابتی با ایران ندارد، اما به لحاظ هویتی، وزن سنی‌ها را افزایش می‌دهد و لذا نفوذش در سیاست عراق چه در مرکز و چه در شمال رو به افزایش است و همیشه باید نگران بود که عربستانی‌ها داعش دیگری خلق کنند.

در چنین فضایی مدیریت چالش‌های منطقه‌ای در عراق نیازمند طراحی سیاست‌هایی جامع و چندلایه است. نخست باید تقویت نهادهای ملی و ارتقای ظرفیت دولت عراق برای اعمال حاکمیت سراسری در دستور کار قرار گیرد. این موضوع در کنار بازسازی ارتش و نیروهای امنیتی، کاهش وابستگی به گروه‌های شبه‌نظامی و اصلاح نظام طایفه‌گرایی می‌تواند ساختار دولت-ملت عراق را تثبیت کند. دوم راه‌اندازی یک روند گفت‌وگوی امنیتی منطقه‌ای با مشارکت ایران، ترکیه و عربستان و بازیگران دیگر خلیج فارس از طریق سازوکارهای چندجانبه (از جمله اتحادیه عرب یا ابتکارهای بین‌المللی مانند سازمان ملل) می‌تواند زمینه کاهش تنش را فراهم آورد. سوم ایجاد بسترهای همکاری اقتصادی مشترک به‌ویژه در حوزه انرژی و ترانزیت می‌تواند منافع

متقابل بازیگران را به هم گره بزند و انگیزه‌های تخریب‌گرایانه را کاهش دهد. در این راستا عراق می‌تواند نقش کریدور پیونددهنده میان خلیج فارس، مدیترانه و آسیای میانه را ایفا کند و به یک نقطه اتصال مثبت میان رقابای منطقه‌ای بدل شود.

از دیدگاه نظری، این نتایج با چارچوب مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای بری بوزان قابل تفسیر است. عراق و همسایگان آن در یک پیوند امنیتی و هویتی متقابل قرار دارند و تهدیدها یا فرصت‌ها در این چارچوب نمی‌تواند به صورت جداگانه مدیریت شود. به ویژه آنکه در این مجموعه نزدیکی جغرافیایی، اشتراکات تاریخی و شبکه‌های فراملی قومیتی باعث شده رقابت‌ها به سرعت به بحران‌های منطقه‌ای سرایت کند. بنابراین به طور کلان می‌توان نتیجه گرفت که آینده نظم منطقه‌ای غرب آسیا به طور مستقیم به سرنوشت عراق و چگونگی مدیریت چالش‌های ترکیه و عربستان در برابر ایران در این کشور گره خورده است و هر تلاشی برای ثبات پایدار در منطقه، بدون توجه به عراق و نقش آن در معادلات قدرت، ناکام خواهد بود.

منابع

الف) فارسی

- احمدی‌مقدم، اسماعیل؛ الوندای، عباس؛ جمعه، علی. (۱۳۹۹). «عراق: ادیان، طوایف و اقوام، چالش‌های سیاسی و امنیتی». *مطالعات راهبردی ناجا*، ۵(۱۷)، ۵-۲۴. <https://doi.org/20.1001.1.25381946.1399.5.17.1.9>
- امیری، سروش؛ مافی، فرشید؛ اقبال، حدیث. (۱۳۹۸). «تأثیر جریان‌های تکفیری تروریستی عراق بر امنیت ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران». *مطالعات بین‌المللی پلیس*، ۱۰(۳۸)، ۳۴-۵۷. <https://sid.ir/paper/408513/fa>
- اولج‌الاملی، محمدمهدی؛ قربانی‌نژاد، رباباز؛ یزدان‌پناه، کیومرث. (۱۴۰۱). «تأثیر کنش‌های ژئوپلیتیکی ترکیه در عراق و سوریه بر کاهش نفوذ منطقه‌ای ایران». *آمایش سیاسی فضا*، ۵(۱۷)، ۷۸-۹۱. https://journals.modares.ac.ir/article_21004.html?lang=fa
- ایرنا. (۱۳۹۴، ۲۰ اسفند). «طرح آمریکایی-ترکیه‌ای برای عملیات موصل». قابل دسترس در: <https://irna.ir/xjdYpt>
- ایسنا. (۱۳۹۶، ۱۸ اسفند). «ادغام رسمی حشدالشعبی در ارتش عراق». قابل دسترس در: <https://isna.ir/xd2LzK>
- برزگر، کیهان. (۱۳۸۳). «ایران و عراق جدید: چالش‌ها و فرصت‌های پیش‌رو». *تحقیقات حقوق عمومی و کیفری*، ۱(۱)، ۳۷-۵۶. www.magiran.com/p2441517
- برزگر، کیهان. (۱۳۸۵). *سیاست خارجی ایران در عراق جدید*. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.

برزگر، کیهان. (۱۳۹۴). تحولات عربی، ایران و خاورمیانه. تهران: مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.

پشنگ، اردشیر؛ زمردی، زهرا. (۱۳۹۳). «بررسی تحولات سیاسی عراق در پرتو سیاست خارجی ایران، ترکیه و عربستان». سیاست خارجی، ۲۸(۱۱۱)، ۴۷۷-۴۹۹. www.magiran.com/p1501042

پوراحمدی، حسین؛ قیاسی، صابر؛ قائمی، یاسر. (۱۴۰۰). «واکاوی قدرت نفوذ عربستان سعودی در منطقه و جهان اسلام و راهبرد مقابله با ایران». ره‌یافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۲(۶۵)، ۸۹-۱۱۸. <https://doi.org/10.29252/piaj.2021.101098>

ترابی، محمد؛ شیرخانی، علی؛ حسینی کوهساری، سید روح‌الله. (۱۳۹۳). شیعیان عراق پس از ۲۰۰۳: جایگاه شیعیان در ساختار سیاسی جدید عراق. مجمع ذخایر اسلامی.

جعفری، علی‌اکبر؛ نیکروش، ملیحه. (۱۳۹۴). «منابع فرهنگی قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران در عراق نوین». مطالعات قدرت نرم، ۵(۱۲)، ۲۹-۵۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23225580.1394.5.12.2.0>

حسن‌پور، حمید. (۱۴۰۴). «جایگاه ژئوپلیتیکی عراق در رقابت‌های منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی». مطالعات دفاعی/استراتژیک، ۲۳(۹۹)، ۳۰-۵۱. <https://sid.ir/paper/1539116/fa>

حیدری، علی. (۱۳۹۸)، ۱۴ اردیبهشت. «سفر چاووش‌اوغلو به عراق: اهداف اقتصادی آنکارا و موانع پیش‌رو». خبرگزاری تسنیم. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/02/14/2003578>

حیدری‌بنی، زهره؛ رادفر، محمود؛ سلمانی، یدالله؛ محمودی، نادر. (۱۳۹۸). «ریشه‌های بحران ژئوپلیتیکی عراق و تداوم مقاومت ضدژئوپلیتیکی کُردی». تحقیقات سیاسی بین‌المللی، ۱۱(۳۸)، ۱۲۹-۱۵۶. <https://doi.org/10.30495/pir.2019.664727>

خدابخشی، اکبر؛ حسینی‌دوست، سید احسان؛ آسمانه، زهرا. (۱۴۰۲). «تأثیر شکنندگی دولت بر جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در کشورهای اوپک». تحلیل‌های اقتصادی توسعه ایران، ۹(۱)، ۴۷-۶۲. <https://doi.org/10.22051/ieda.2023.44851.1365>

دائی‌رضائی، محمد. (۱۴۰۱). استراتژی عمل‌گرایی گسترده و گسترش نفوذ ایران در عراق. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه تهران.

درخشان، حمیدرضا. (۱۳۹۳). فرصت‌های راهبردی در روابط اقتصادی ایران و عراق. مؤسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد.

دهقانی‌فیروزآبادی، سید جلال. (۱۳۹۵). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. سمت.

رشمه، محمد. (۱۳۹۹). تأثیر روابط سیاسی عراق و ایران بر روابط تجاری دو کشور از سال ۲۰۰۵ به بعد. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه تهران.

رضایی، مسعود. (۱۳۹۵). «ماهیت رقابت و تعارض ایران و ترکیه در سوریه و عراق». پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۲(۴۵)، ۷۱-۱۰۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1395.12.1.3.4>

- رفیع، حسن؛ نیکروش، ملیحه. (۱۳۹۲). «دیپلماسی عمومی و قدرت نرم با تأکید بر قدرت نرم ایران در عراق». *مطالعات روابط بین‌الملل*، ۶(۲۲)، ۹۹-۱۳۲. <https://ecc.isc.ac/showJournal/22076/88170/1153617>
- سنایی، اردشیر؛ عبدالله‌پور، محمدرضا. (۱۳۸۸). «رویارویی ایران و آمریکا: رقابت در عرصه قدرت نرم و سخت». *مطالعات روابط بین‌الملل*، ۳(۸ و ۹)، ۱۵۸-۱۸۶. <http://noo.rs/qu9vs>
- سیمبر، رضا؛ فاضلی، سامان؛ رضاپور، دانیال. (۱۴۰۰). «منابع قدرت هوشمند جمهوری اسلامی ایران در عراق پسدادش و تهدیدهای پیش‌رو». *دانش سیاسی*، ۱۷(۳۴)، ۳۸۳-۴۰۶. <https://doi.org/10.30497/pkn.2021.14270.2592>
- شریف‌زاده، مرجان. (۱۴۰۰). «تلاش عربستان سعودی برای نفوذ در عراق». *خبرگزاری صدا و سیما*. <https://www.irib-news.ir/00DBVd>
- فتاحی، شهرام؛ ازغندی، سیدعلیرضا؛ طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۹۶). «بررسی ارتباط بین گرایش‌های هویتی اجتماعی در عراق جدید و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران». *علوم اجتماعی*، ۱۱(۳۶)، ۳۵-۶۸. <https://www.magiran.com/p1692865>
- قربانی، ندا. (۱۳۹۱). *بررسی چالش‌های دیپلماسی عمومی ایران در منطقه خلیج فارس*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه تهران.
- کاظمی قمی، حسن. (۱۳۹۳، ۱۴ اردیبهشت). «ایران نیازی به حمایت از یک جریان خاص ندارد». *دیپلماسی ایرانی*. <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/1932170>
- کاویانی‌راد، مراد؛ بویه، چمران. (۱۳۹۱). «جایگاه مفهوم فضای حیاتی در شکل‌گیری سیاست خارجی عراق». *ژئوپولیتیک*، ۸(۲۵)، ۱۱۲-۱۳۴. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17354331.1391.8.25.4.0>
- گالبرایت، پیترو. (۱۳۹۲). *پایان عراق*. ترجمه محمدزمان راستگو و فرح‌الله ایزدی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- مرادی کلارده، سجاد؛ نیاکوئی، سید امیر. (۱۳۹۴). «رقابت قدرت‌های منطقه‌ای در عراق». *روابط خارجی*، ۷(۲۵)، ۱۶۸-۱۲۱. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085419.1394.7.1.5.2>
- متی، ایوب؛ هادیان، ناصر. (۱۳۹۹). «نقش اشتراکات ایران و عراق در شکل‌گیری همگرایی در حوزه انرژی». *سیاست خارجی*، ۳۴(۳)، ۵۱-۷۴. <https://www.ensani.ir/fa/article/download/550031>
- موجانی، سید علی. (۱۳۹۴). *ریشه‌های تجدید حیات خلافت اسلامی و تأثیر ژئوپلتیک آن*. تهران: مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ناوشکی، حسین؛ احمدیان، قدرت. (۱۳۹۴). «عوامل قدرتیابی داعش در عراق». *علوم سیاسی*، ۱۸(۷۲)، ۴۳-۶۸. https://psq.bou.ac.ir/article_20979.html
- نیلفروشان، عباس؛ نقی‌زاده، حمید. (۱۳۹۹). «جایگاه ژئوپولیتیک عراق در منطقه غرب آسیا و تأثیر آن بر کنش‌های متقابل جمهوری اسلامی ایران و آمریکا (با نگاه بر علل ترور سپهبد شهید قاسم سلیمانی و روند خروج نظامیان آمریکا از عراق)». *مدیریت و پژوهش‌های دفاعی*، ۱۹(۹۰)، ۷-۳۸. https://jms.ihu.ac.ir/article_206270.html

ب) عربی

- احمد، بان حسن. (۲۰۲۶). «التنافس السعودي-الإيراني وتأثيره على خيارات السياسة الخارجية العراقية، ۲۰۰۳-۲۰۲۵». *مجلة العلوم الأساسية (جامعة واسط)*، ۲۱(۳۵)، ۶۳-۱۰۰. <https://doi.org/10.31185/bsj.Vol21.Iss35.1291>
- زیاد العلی، علی. (۲۰۱۸). مسالك السياسة الخارجية العراقية في دائرة التفاعلات الإقليمية (سلسلة إصدارات مركز البیان للدراسات والتخطيط، بغداد). <https://www.bayancenter.org/wp-content/uploads/2018/08/98976533.pdf>
- کرمی کجانی، امید. (۲۰۲۱). تأثیر العقوبات الأميركية على العلاقات الثنائية بين إيران والعراق عقب الانسحاب الأمريكي من الاتفاق النووي. رسالة ماجستير، جامعة طهران: كلية الدراسات العالمية.

References

- Ahmadi-Moghaddam, I., Al-Wandawi, A., & Juma, A. (2019). "Iraq: Religions, tribes and ethnicities, political and security challenges". *NAJA Strategic Studies*, 5(17), 5-24. [In Persian]. <https://doi.org/20.1001.1.25381946.1399.5.17.1.9>
- Ahmed, B. H. (2026). "The Saudi-Iranian rivalry and its impact on Iraqi foreign policy choices from (2003-2025)". *Journal of Basic Science*, 21(35), 63-100. [In Arabic]. <https://doi.org/10.31185/bsj.Vol21.Iss35.1291>
- Altunışık, M., & Göçer, D. (2025, April 25). "Balancing security and diplomacy: Turkey's dual-track policy towards Iraq". *Stimson Center*. <https://www.stimson.org/2025/balancing-security-and-diplomacy-turkeys-dual-track-policy-towards-iraq>
- Amiri, S., Mafi, F., & Eghbal, H. (2019). "The impact of Iraqi takfiri terrorist currents on geopolitical security of the Islamic Republic of Iran". *Police International Studies*, 10(38), 34-57. [In Persian]. <https://sid.ir/paper/408513/en>
- Aulaj-Al-Amali, M. M., Ghorbani-Nejad, R., & Yazdanpanah, K. (2022). "The impact of Turkey's geopolitical actions in Iraq and Syria on reducing Iran's regional influence". *Political Planning of Space*, 5(17), 78-91. [In Persian]. https://journals.modares.ac.ir/article_21004.html?lang=en
- Azizi, H. (2021). "Challenges to Iran's role in Iraq in the post-Soleimani era: Complex rivalries, fragmented alliances, declining soft power" (SWP Comment No. 44/2021). *Stiftung Wissenschaft und Politik*. <https://doi.org/10.18449/2021C44>
- Barzegar, K. (2004). "Iran and the new Iraq: Challenges and opportunities ahead". *Quarterly Journal of Public and Criminal Law Research*, 1(1), 37-56. [In Persian]. www.magiran.com/p2441517
- Barzegar, K. (2006). *Iran's foreign policy in the new Iraq*. Expediency Discernment Council Strategic Research Center. [In Persian].
- Barzegar, K. (2010). "Iran's foreign policy strategy after Saddam". *The Washington Quarterly*, 33(1), 173-189. <https://doi.org/10.1080/01636600903430665>
- Barzegar, K. (2015). *Arab developments, Iran and the Middle East*. Center for Scientific Research and Strategic Studies of the Middle East. [In Persian].
- Buzan, B., & Waever, O. (2003). *Regions and powers: The structure of international security* (Vol. 91). Cambridge University Press.

- Buzan, B., Wæver, O., & De Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Lynne Rienner Publishers.
- Cagaptay, S., & Yolbulan, C. (2016, August 11). "The Kurds in Turkey: A gloomy future". *The Washington Institute*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/kurds-turkey-gloomy-future>
- CBI. (2025). "Annual Economic Report 2024". *Central Bank of Iraq*. <https://cbi.iq/static/uploads/up/file-17085881948792.pdf>
- Dai-Rezaei, M. (2022). *The strategy of broad pragmatism and the expansion of Iran's influence in Iraq*. Master's thesis, University of Tehran. [In Persian].
- De Young, K., & Zacharia, J. (2010, September 10). "US hoping for new progress in Iraqi talks". *The Washington Post*.
- Dehghani-Firoozabadi, S. J. (2016). *Foreign policy of the Islamic Republic of Iran*. Samt Publications. [In Persian].
- Derakhshan, H. R. (2014). *Strategic opportunities in economic relations between Iran and Iraq*. Tadbir Eqtesad Research Institute. [In Persian].
- Fattahi, S., Azghandi, S. A., & Taheri, A. (2017). "Investigating the relationship between social identity tendencies in new Iraq and its impact on Iran's national security". *Social Sciences Quarterly*, 11(36), 35-68. [In Persian]. <https://www.magiran.com/p1692865>
- Galbraith, P. (2013). *The end of Iraq* (M. Z. Rastgou & F. Izadi, Trans.). Islamic Revolution Archives Publications. [In Persian].
- Ghorbani, N. (2012). *Examining the challenges of Iran's public diplomacy in the Persian Gulf region*. Master's thesis, University of Tehran. [In Persian].
- Hasanpour, H. (2025). "Iraq's geopolitical position in the regional competitions of the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia". *Strategic Defense Studies*, 23(99), 30-51. [In Persian]. <https://sid.ir/paper/1539116/fa>
- Heidaribani, Z., Radfar, M., Salmani, Y., & Mahmoudi, N. (2019). "The roots of Iraq's geopolitical crisis and the continuation of Kurdish anti-geopolitical resistance". *International Political Research Quarterly*, 11(38), 56-129. [In Persian]. <https://doi.org/10.30495/pir.2019.664727>
- Heydari, A. (2019, May 4). "Çavuşoğlu's visit to Iraq: Ankara's economic goals and obstacles ahead". *Tasnim News Agency*. [In Persian]. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/02/14/2003578>
- IRNA. (2016, March 10). "The US-Turkish plan for the Mosul operation". [In Persian]. <https://irna.ir/xjdYpt>
- ISNA. (2017, March 9). "The official integration of the Popular Mobilization Forces (Hashd al-Shaabi) into the Iraqi army". [In Persian]. <https://isna.ir/xd2LzK>
- Jafari, A. A., & Nikroosh, M. (2015). "Cultural sources of soft power of the Islamic Republic of Iran in modern Iraq". *Soft Power Studies*, 5(12), 29-50. [In Persian]. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23225580.1394.5.12.2.0>
- Karami Kajani, O. (2021). *The effect of American sanctions on the bilateral relations between Iran and Iraq after the American withdrawal from the nuclear agreement*. Master's thesis, University of Tehran: Faculty of World Studies. [In Arabic].

- Kaviani-Rad, M., & Boyeh, C. (2012). "The place of the concept of vital space in the formation of Iraqi foreign policy". *International Geopolitics Quarterly*, 8(25), 34-112. [In Persian]. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17354331.1391.8.25.4.0>
- Kazemi-Ghomi, H. (2014, May 4). "Iran does not need to support a specific current". *Iranian Diplomacy*. [In Persian]. <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/1932170>
- Lee, J. (2025, November 20). "Iran has 20% of Iraq's consumer market". *Iraq Business News*. <https://www.iraq-businessnews.com/2025/11/20/iran-has-20-of-iraqs-consumer-market>
- Litvak, M., Landau, E. B., & Kam, E. (2018). "Iran in Iraq: An area of strategic influence". In M. Litvak, E. B. Landau, & E. Kam (Eds.), *Iran in a changing strategic environment* (pp. 65-78). *Institute for National Security Studies*. <https://cdn.mashreghnews.ir/d/2018/04/19/0/2231590.pdf>
- Manti, A., & Hadian, N. (2020). "The role of commonalities between Iran and Iraq in the formation of convergence in the energy sector". *Foreign Policy Quarterly*, 34(3), 51-74. [In Persian]. <https://www.ensani.ir/fa/article/download/550031>
- Milton-Edwards, B. (2016, October 24). "Turf war: Iraq and Turkey go head-to-head over Mosul". *Brookings Institution*. <https://www.brookings.edu/articles/turf-war-iraq-and-turkey-go-head-to-head-over-mosul>
- Mojani, S. A. (2015). *The roots of the revival of the Islamic Caliphate and its geopolitical impact*. Center for International Education and Research, Ministry of Foreign Affairs. [In Persian].
- Moradi Kalardeh, S., & Niakoui, S. A. (2015). "Regional power competition in Iraq". *Foreign Relations Quarterly*, 7(25), 68-121. [In Persian]. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085419.1394.7.1.5.2>
- Navushki, H., & Ahmadian, Q. (2015). "Factors of ISIS's empowerment in Iraq". *Political Science Quarterly*, 18(72), 43-68. [In Persian]. https://psq.bou.ac.ir/article_20979.html
- Nilforoshan, A., & Naghizadeh, H. (2020). "The geopolitical position of Iraq in the West Asian region and its impact on the interactions of the Islamic Republic of Iran and the United States". *Defense Management and Research*, 19(90), 7-38. [In Persian]. https://jms.ihu.ac.ir/article_206270.html
- Pashang, A., & Zomorudi, Z. (2014). "A study of Iraqi political developments in the light of the foreign policy of Iran, Turkey and Saudi Arabia". *Foreign Policy Quarterly*, 28(111), 99-478. [In Persian]. www.magiran.com/p1501042
- Pourahmadi, H., Qiyasi, S., & Ghaemi, Y. (2021). "Analysis of Saudi Arabia's influence in the region and the Islamic world and the strategy to confront Iran". *Political and International Approaches*, 12(65), 89-118. [In Persian]. <https://doi.org/10.29252/piaj.2021.101098>
- Rafi, H., & Nikroosh, M. (2013). "Public diplomacy and soft power with emphasis on Iran's soft power in Iraq". *Journal of International Relations Studies*, 6(22), 99-132. [In Persian]. <https://ecc.isc.ac/showJournal/22076/88170/1153617>
- Rahimi, B. (2012). "Iran's declining influence in Iraq". *The Washington Quarterly*, 35(1), 25-40.
- Rashmeh, M. (2020). *The impact of political relations between Iraq and Iran on trade relations between the two countries since 2005*. Master's thesis, University of Tehran. [In Persian].
- Rezaei, M. (2016). "The nature of competition and conflict between Iran and Turkey in Syria and Iraq". *Journal of Political Science*, 12(45), 71-100. [In Persian]. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1395.12.1.3.4>

- Salem, P. (2013, December 24). "Iraq's tangled foreign interests and relations". *Carnegie Endowment for International Peace*. <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/research/2013/12/iraqs-tangled-foreign-interests-and-relations>
- Sanaei, A., & Abdollahpour, M. R. (2009). "The Iran-US confrontation: Competition in the field of soft and hard power". *Quarterly Journal of International Relations Studies*, 3(8-9), 158-186. [In Persian]. <http://noo.rs/qu9vs>
- Sharifzadeh, M. (2021). "Saudi Arabia's efforts to influence Iraq". *IRIB News Agency*. [In Persian]. <https://www.irib-news.ir/00DBVd>
- Simber, R., Fazeli, S., & Rezapour, D. (2021). "The sources of intelligent power of the Islamic Republic of Iran in post-ISIS Iraq and the threats ahead". *Political Knowledge*, 17(34), 383-406. [In Persian]. <https://doi.org/10.30497/pkn.2021.14270.2592>
- Soltaninejad, M. (2018). "Coalition-building in Iran's foreign policy: Understanding the 'Axis of Resistance'". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21(6), 716-731.
- Torabi, M., Shirkhani, A., & Hosseini-Kuhsari, S. R. (2014). *The Shiites of Iraq after 2003: The position of Shiites in the new political structure of Iraq*. Islamic Reserves Association Publications. [In Persian].
- Ziyad al-Ali, A. (2018). *Pathways of Iraqi foreign policy within the sphere of regional interactions* (Al-Bayan Center for Studies and Planning Publications Series, Baghdad). [In Arabic]. <https://www.bayancenter.org/wp-content/uploads/2018/08/98976533.pdf>